

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ОСТАПЧУК АРТЕМ ГЕННАДІЙОВИЧ

Допускається до захисту:

завідувач кафедри

всесвітньої історії та археології,

д.і.н., професор

_____ Литвиненко Р. О.

« _____ » _____ 2021 р.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В VII-XII СТ.

Спеціальність 032 Історія та археологія

Кваліфікаційна (бакалаврська) робота

Керівник:

Моргун В. А., професор кафедри

всесвітньої історії та археології

д.і.н., проф.

Оцінка _____ / _____ / _____

Голова ЕК: _____

Вінниця - 2021

АНОТАЦІЯ

Остапчук А.Г. Військова справа Візантійської імперії в VII-XII ст. Спеціальність 032 «Історія та археологія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

У кваліфікаційній (бакалаврській) роботі досліджено військову справу Візантійської імперії в період з VII по XII століття. Розглянуто організацію армії, тактику бою на суші та на морі. Проаналізовано організацію флоту та основні типи військових човнів. Показано основні види захисного спорядження та зброї візантійців. Дослідження базується на принципах історизму, системності та наукової об'єктивності.

Ключові слова: Візантія, армія, флот, дромон, фема, тактика, стратегія.

65 с., Бібліограф.: 69 найм.

Ostapchuk A. Art of war in Byzantine Empire during VII-XII centuries. Specialty 032 «History and Archeology». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2021.

In the qualification (bachelor's) work the military affairs of the Byzantine Empire in the period from VII to XII centuries are investigated. The organization of the army, tactics of battle on land and sea are considered. The organization of the fleet and the main types of warships are analyzed. The main types of protected consumption and weapons of the Byzantines are shown. The study is based on the principles of historicity, systematicity and scientific objectivity.

Key words: Byzantium, army, navy, dromon, fem, tactics, strategy.

65 p., Bibliography: 69 titles.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1 Стан вивчення проблеми	7
1.2 Характеристика джерел	9
1.3 Методологічні засади дослідження	11
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВА ТАКТИКА ВІЗАНТІЇ	14
2.1 Організація військових сил.....	14
2.2 Сухопутний стрій	18
2.3 Особливості ведення морського бою.....	24
РОЗДІЛ 3. ФЛОТ ВІЗАНТІЇ.....	31
3.1 Організація флоту.....	31
3.2 Типи кораблів.....	38
РОЗДІЛ 4. ОЗБРОЄННЯ ТА СПОРЯДЖЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	45
4.1 Захисне спорядження.....	45
4.2 Озброєння.....	49
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	60

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Будучи спадкоємицею Римської імперії, протягом багатьох століть, Візантія була культурним, економічним та політичним центром Середземномор'я. Завдяки її географічному розташуванню вона являла собою своєрідний міст, через який відбувався взаємообмін, як культурний так і економічний, між Заходом та Сходом. Але таке розташування, та розміри Імперії робили Візантію вразливою для ворогів, які оточували імперію протягом всієї історії її існування. Якщо протягом першої половини VI століття Імперія проводить наступальну політику, переважно у західному напрямку, то вже до кінця VI століття вона мусить переходити в оборону, для захисту як західних так і північних та східних кордонів. Для ефективного протистояння зовнішній загрозі, Візантія змушена проводити реформи, насамперед військові. Тому виникає інтерес до військової справи Візантійської імперії, та її політики що до зовнішньої загрози та способів протистояння їй.

Науковий інтерес представляє військова справа, завдяки якій Імперія безперервно проіснувала до 1204 року. Сама по собі військова справа та її дослідження являють собою важку працю, оскільки на них впливає велика кількість внутрішніх та зовнішніх факторів. Військова справа на пряму залежить від економічного потенціалу держави, від цього залежить якість забезпечення армії спорядженням та розмір платні військовим. Ще одним надзвичайно важливим фактором для розвитку та зміцнення держави, завжди був розвиток науки та техніки. Завдяки технічному розвитку, Візантія кілька разів рятувала свою столицю від захоплення, за допомогою «грецького вогню». Окрім вище згаданих факторів, важливими були й система набору та організації війська, вміння адаптуватись під різні стилі ведення бою, неоднозначна політика щодо армії та ін.

Тому дослідження військової справи Візантійської імперії в період з VII по XII століття, дають можливість зрозуміти завдяки чому Візантія, змогла не

просто вижити протягом цих століть, під постійним натиском ворогів, які її оточували зі всіх сторін, а ще й проводити успішну наступальну політику.

Мета роботи полягає у з'ясуванні особливостей організації військової справи Візантійської імперії (VII-XII ст.).

Реалізація визначеної мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- проаналізувати наявну літературу із зазначеної проблематики;
- охарактеризувати джерельну базу з досліджуваної теми;
- визначити методологічні засади дослідження;
- дослідити організацію сухопутної армії, тактику бою як на суші, так і на морі;
- розглянути корабельну справу, організацію флоту та основні типи військових човнів;
- описати основні види захисного спорядження та озброєння візантійців.

Об'єктом дослідження є військова справа Візантійської імперії у VII-XII ст.

Предмет дослідження – організація військової справи Візантійської імперії (тактика ведення бою сухопутним строєм та флотом, різновиди військових суден, захисне спорядження та озброєння візантійської армії) в VII-XII ст.

Хронологічні рамки роботи – VII-XII століття. VII століття в історії Візантії відоме як переломний момент в військовій справі. Чисельні війни; втрата великої території на Апеннінському півострові, протистояння з слов'янами та аварами на північних кордонах, з персами на східних, вже на початку століття ставлять під сумнів могутність Візантійської імперії, а арабські завоювання в середині VII століття, стають найбільшою проблемою для подальшого існування Імперії. Тому саме в VII ст. в Візантійській імперії відбулись істотні реформи, які, зокрема, прямо торкалися армії, тому доцільно розпочати дослідження зі змін, які відбулись у VII ст. Верхня хронологічна це кінець XII ст., оскільки з поч. XIII ст. починається новий період в історії Імперії.

Протягом 1203-1204 рр. візантійська столиця була в облозі, а згодом пограбована хрестоносцями, що вважається першим падінням Візантійської імперії, після якого вона більше ніколи не відновиться як цілісна Імперія.

Географічні межі дослідження охоплюють території Візантійської імперії в VII-XII ст. Основні райони Імперії: Мала Азія, Балканський півострів, Апеннінський півострів, Сицилія, Північна Африка та Західне узбережжя Чорного моря.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження мають широкий спектр застосування у галузі історичної науки, зокрема для візантиністики, як окремої міждисциплінарної наукової дисципліни. Одержані результати можна використовувати для формування цілісної картини стану візантійської армії, та її еволюції протягом VII-XII ст. століть, а також місця флоту в загальній системі візантійської армії.

Наукова новизна. Дослідження є самостійно виконаною науковою працею. У роботі зроблено спробу провести комплексний аналіз військової справи Візантійської імперії у VII-XII ст. на основі комплексу джерел та наукових праць, які репрезентують різні наукові підходи до вивчення проблеми.

Структура роботи обумовлена її темою та метою. Це вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 65 сторінок.

РОЗДІЛІ. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан вивчення проблеми.

Проблематика військової справи Візантії активно досліджувалась зарубіжними істориками протягом XX та XXI ст. Одним з провідних спеціалістів в області досліджень військового мистецтва Візантії був російський дослідник В.В. Кучма. Основними джерелами його досліджень були візантійські військові трактати. В своїх працях автор показує еволюцію військового мистецтва Візантії протягом століть. Також автор відомий своїм перекладом військових трактатів «Византийский Аноним», «Стратегикон» Маврикия, «Тактика Льва» [9],[10],[21]

Відомими працями являють ще «Византийская армия (IV-XII вв.)» [2] та «История военного флота Рима и Византии» [3] також від російських авторів. В першій праці автори висвітлюють питання про комплектування армії, тактичні маневри, методи ведення бою, озброєння тощо. В другій праці вони звертають увагу на процес створення та еволюції спочатку Римського, а згодом Візантійського флоту. В праці також досить детально досліджується військове кораблебудування в Античний та Візантійський період, різновиди конструкцій та типів суден, загальна організація флоту та багато іншого.

Важлива робота автора румунського походження Едварда Н. Люттвака «Стратегия Византийской империи» [11], в якій автор детально розглядає тактику та стратегію візантійської армії, дипломатію, управління економікою та ін. Протягом роботи автор намагається відповісти на питання: «Як Візантії вдалось проіснувати довше Римської імперії?».

Великий внесок в дослідження військової справи Візантії зробив британський історик Джон Халдон. В своїх працях «Approaches to an alternative military history of the period ca. 1025-1071»[40], «Byzantium in the seventh century: the transformation of a culture» [41], «Byzantine praetorians» [42], «Some Aspects

of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries» [43], «Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204» [44] автор детально розглядає різні аспекти військового та цивільного життя Візантії. У працях Дж. Халдона йдеться про елітні польові та імперські підрозділи, їх реорганізацію та еволюцію протягом століть. Також в працях аналізується роль цих підрозділів, як вони виникли, їх історію, організацію, чисельність та ефективність. Автор також представляє та пояснює передумови цих еволюцій. Також важливо, що Дж. Халдон зосереджує увагу на тому, як війна пов'язана з суспільством, які наслідки війни для суспільства, стосунки військових з їх командуванням у Візантійській імперії.

Важливою працею для дослідження флоту являється робота Джона Праєра «The Age of the ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy ca 500-1204» [62], в якій досліджуються судна типу Дромон, їх конструкція, відмінність від попередніх трієр, їх еволюція. Особливістю цієї праці є те, що автор спирався на візантійські та арабські тексти, що стосуються флоту (Никифор Уран «On fighting at sea» [62, с. 571-605], текст Мухаммеда ібн Манкалі [62, с. 645-666] та інші).

Великий внесок для дослідження армії Візантії в період кін. XI - XII ст. зробив Дж. В. Біркенмаєр, який в своїй роботі «The Development of the Komnenian Army, 1081-1180» [28] досліджує армію трьох Комнінських імператорів Візантії (Олексій I, Іоанн II, і Мануїл I). Автор розглядає, як Комнінські імператори відновили Візантійську імперію, завдяки новій професійній армії. Адже раніше вважалося, що візантійська армія була знищена турками-сельджуками в битві біля Манцикерта в 1071 році, а ті сили, що були відновлені Комнінами, представляли собою розрізнені непрофесійні провінційні підрозділи або ополчення, підкріплені елітними полками палацової гвардії та найманцями. Ця книга багато в чому спростовує ці припущення. В дослідженні також розглядається армія в бою, етнічний склад, тактика, озброєння і фінансове забезпечення армії.

Цікавим дослідженням є робота Гротовського П.Л. «Arms and Armour of the Warrior Saints» [39]. У цьому дослідженні вивчається, чи відображає військове спорядження (обладунки, зброя, знаки відмінності та костюми), на зображеннях святих воїнів, предмети, які фактично використовувались у візантійській армії, чи просто повторює класичні форми. Такі подання порівнюються з документальними свідченнями, зібраними головним чином з візантійських військових посібників. Автор демонструє, що військова спорядження, будучи життєво важливою галуззю матеріальної культури, яке зазнає постійної еволюції, є хорошим показником іконографічних інновацій у мистецтві Візантії.

Варто згадати інших авторів дослідження яких стосуються військової справи Візантії в цей період. Такими є: Ганс Дельбрюк «The Barbarian Invasions: History of the Art of War» [45], Х. Дж. Кун «Byzantinische Armee Im 10. Und 11. Jahrhundert: Studien Zur Organisation Der Tagmata» [50], Е. Макгіп «Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century» [54], Коліас Таксіархіс «Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung» [64].

1.2 Характеристика джерел.

Джерельну базу кваліфікаційної (бакалаврської) роботи складають археологічні та писемні джерела.

До археологічних джерел належать судна виявлені в 2005-2006 рр. в м. Енікапі, поблизу Стамбула. В Енікапі було виявлено бл. 30 суден датованих V-IX ст.

Писемні джерела становлять найбільшу групу використаних джерел і представлені візантійськими військовими трактатами.

Найвідомішою пам'яткою візантійської військової літератури являється «Стратегикон» Маврикія [21] кінця VI – початку VII століття. Джерело висвітлює як тактичні так і стратегічні відомості, також містить в собі відомості

про нововведення в військовому та суспільному житті Імперії, які відбулись в VI-VII ст. В своїй праці Маврикій надає поради головнокомандувачу. Ці поради стосуються, насамперед, шикування війська, тактичних та стратегічних маневрів, засідок, облог твердинь та ін.

Велике значення мають твори візантійського історика Прокопія Кесарійського: «Война с персами» та «Война с вандалами» [18]. Супроводжуючи візантійського полководця Велізарія у війнах імператора Юстиніана, Прокопій зберіг відомості про військові дії Візантії та її ворогів.

Сиріан Магістр та його «Навмахия» [60] являється важливим джерелом для дослідження морського бою в Візантійській імперії періоду VII-IX століття. Автор надає різні поради щодо морського бою, підготовки до нього, розвідки, тактичних маневрів та ін.

Однією з основних робіт являється «Тактика Льва» [10] – військовий трактат написаний від імені імператора Лева VI. «Тактика» висвітлює широкий спектр військових відомостей, таких як піхотні та кавалерійські формування, облога та морська війна тощо.

Важливою для вивчення тактики та організації армії, є робота X століття невідомого автора «The Sylloge Tacticorum» [38]. Автор у своїй роботі розглядає безліч питань пов'язаних з боєм, таких як командування військами, формування, облогу, підрозділи збройних сил, оборону, шпигунство, а також, що робити під час рейдів. Автор також зосереджує увагу на засобах знищення ворожої армії, зокрема шляхом розробки методів приготування отруєних сумішей, а потім способу захисту від них. Важливим є те, що автор пише про деяких грецьких, а потім римських полководців та бойові хитрощі, які вони використовували під час своїх військових походів.

Військовий трактат Никифора II Фоки «Стратегика» [14], який був написаний в середині X століття, описує спорядження, розстановку і тактику піхоти. Також обговорюється тактика кавалерії в різних бойових ситуаціях. Особлива увага приділяється трьом аспектам битви: як піхота повинна захищатися від кавалерії, як катафрактарії повинні атакувати піхоту і як армія

повинна переслідувати переможеного ворога. Проте трактат не був повністю оригінальним, в ньому прослідковується запозичення деяких аспектів з інших робіт.

В роботі «*De velitatione bellica*» [31] невідомого автора, приділяється увага розвідці. Також автор приділяє увагу тактиці неочікуваного удару та уникання генерального бою, поки візантійське командування не мобілізує всі можливі сили та саме не вибере місце для вирішального бою. В тексті розповідається про різнобічні можливості шпіонажу та тактичних маневрів під час наступу противника, або візантійської армії.

Варто зазначити й інші праці, які були використані під час дослідження військової справи Візантії, зокрема військовий трактат Аноніма «О военных делах», трактат Костянтина Багрянородного «Об управлении империей» [8] та «*The Book of Ceremonies*» [30], «Монемвасийская хроника» [13], Йосип Генезій «*On the Reigns of the Emperors*» [37], Іоанн Скіліца «*A Synopsis Of Byzantine History*» [48], Микита Хоніат «*O city of Byzantium*» [61] та ін.

1.3. Методологічні засади дослідження.

Окресливши стан вивчення досліджуваної теми, джерельну базу, вважаємо за необхідно визначити методологічні принципи. Дослідження передбачає комплексність та системність, базується на принципах історизму, неупередженості, системному, комплексному та герменевтичному підходах.

Принцип історизму вимагає «заглиблення» в історичний контекст, розуміння конкретно-історичної ситуації. Виклад наукових фактів має здійснюватися в контексті загального історичного процесу, з урахуванням змін, які відбулися не тільки з об'єктом дослідження, але й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами. Щодо досліджуваної теми, принцип історизму дозволяє розглянути військову справу Візантійської імперії в контексті історичних подій VII-XII ст.

Принцип неупередженості вимагає досягти максимальної виваженості при аналізі й оцінюванні різних аспектів теми дослідження.

Системний підхід дозволяє вивчити військову справу Імперії, як цілісний полісистемний об'єкт.

Використання комплексного підходу дозволило поглянути на військову справу Імперії з урахуванням політичного, економічного, соціального чинників, взаємодія яких визначає зміни в військовій справі Імперії на різних етапах.

Герменевтичний підхід – «мистецтво розуміння», тобто пошуку глибинних змістів у тексті, застосовувався в дослідженні задля розуміння та тлумачення письмових джерел, а саме військових трактатів, з урахуванням контексту, умов створення, мотивів та цінностей авторів.

У роботі використано загальнонаукові методи: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, загальноісторичні: хронологічний, історико-порівняльний, історико-системний та міжпредметні методи дослідження.

В роботі були проаналізовані окремі типи кораблів, види озброєння візантійського війська, завдяки наступному етапу – синтезуванню, вдалося узагальнити отриману інформацію.

Індукція та дедукція це дві сторони нерозривного процесу, для того, щоб прийти до певних дедуктивних висновків необхідно спиратись на певні узагальнення. У свою чергу індукція так само неможлива без дедукції. В індуктивному узагальненні ми орієнтуємось на те або інше загальне положення. Завдяки методу індукції вдалося виявити спільні риси щодо всіх складових військової справи Візантії в VII-XII ст. Метод дедукції дозволив зробити відповідні висновки щодо особливостей військової справи Візантії в VII-XII ст.

Хронологічний метод дозволив прослідкувати появу та розвиток різних видів підрозділів сухопутного війська, човнів та озброєння у Візантії.

Завдяки історико-порівняльному методу вдалося порівняти різні види зброї, типи кораблів, з метою виявлення їх особливостей та значення для військової справи Візантії.

Історико-системний метод дає можливість розглянути візантійську армію, як на важливу частину комплексної системи імперії, пов'язану з іншими сферами життя.

Серед міжпредметних методів були застосовані: метод цитування, контент-аналізу, метод інтерпретативного аналізу.

Метод цитування передбачає цитування текстів військових трактатів, з метою більш об'єктивної оцінки та яскравого зображення подій.

Завдяки аналізу наявної літератури нами встановлено, що проблематика військової справи Візантії не є новою. Вона активно досліджувалась зарубіжними істориками протягом XX та XXI ст. Історики, які займались даною проблематикою найбільше уваги у своїх роботах приділяють організації, а саме фемному строю, вважаючи його запорукою успіху Візантії в VII-IX ст. Значна увага в дослідженнях приділяється військовому флоту. Проте, дослідники побіжно торкаються теми озброєння та захисного спорядження.

Проаналізувавши писемні джерела ми одразу ж розуміємо, що переважна більшість з них дає інформацію щодо шикування, організації, тактики та стратегії армії. Проте вони майже не дають інформації про той чи інший вид зброї, захисного спорядження, різних типів суден, щоб повноцінно дослідити їх еволюцію. Тоді як речових джерел відомо досить мало, а відомі не завжди дають достатньо інформації для дослідження. Проте вони чудово доповнюють одне одного.

Отже, окреслені принципи, підходи та методи (загальнонаукові, загальноісторичні, міжпредметні) дозволяють комплексно та всебічно дослідити військову справу Візантійської імперії в VII-XII ст., уможливлують аналіз джерельної бази дослідження.

РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВА ТАКТИКА ВІЗАНТІЇ

2.1 Організація військових сил.

Війська V-VI ст. можна розділити на дві категорії: стаціонарні приграничні частини, відомі як лімітани (*limitanei*) (в широкому сенсі-колишні легіони, а також допоміжні підрозділи), і мобільні війська-комітати (*comitatenses*) (в основному, підрозділи, організовані в кінці III-IV ст.). Такий формальний поділ був дещо штучним: сфери дій підрозділів часто перетиналися, оскільки багато частин польової армії були сформовані при гарнізонних поселеннях на більш-менш постійній основі. Мобільні війська були згруповані в дивізії під керівництвом головнокомандувачів регіону або *magistri militum* («військовий офіцер»), кожен з яких займав велику оборонну ділянку (основну оборонну позицію), при цьому лімітани знаходилися в їх повному розпорядженні. Близько 600 р. таких основних підрозділів налічувалося вісім, в тому числі два біля Константинополя. Лімітани перебували в підпорядкуванні у дука. У 560 р. близько 25 таких військових частин обороняли кордони і внутрішні райони. Підрозділи флоту, які здійснювали військові дії у відкритому морі і в прибережній зоні, спочатку були частиною спеціального підрозділу, сформованого Юстиніаном і відомого як квесторська армія (*quaestura exercitus*), розташовувалися в головних балканських і сирійських портах, тоді як річковий флот і сухопутні війська стояли вздовж Дунаю і забезпечувалися харчами по морю з районів Егеїди [17, с. 583].

Така організаційна система військ розвинулась в результаті змін, які відбулись ще в III ст. Вона досить успішно працювала аж до великої війни з Перським царством Сасанідів з 602 по 626 рр., Але не змогла протистояти труднощам, які виникли в результаті ранньоісламських завоювань і катастрофічних втрат з доходів від податків та ресурсів східних провінцій між 634 і 642 рр. Уряд між 637 і 640 рр. відреагував на це переведенням різних

частин польової армії назад у внутрішні райони, переважно в центральну і західну Малу Азію. Там вони були розквартировані по всій Малій Азії і почався процес, в ході якого групи провінцій, зайнятих кожною з польових армій, стали в підсумку відомі кожна під ім'ям своєї армії. Самі польові збройні сили були поступово перетворені в частині провінційних військ на зразок міліції, причому, основу кожної з таких частин становили професійні солдати. Самі провінції були перетворені у військові регіони, вже до IX ст. відомі як феми (themata), кожен-під командуванням генерала (strategos), який отримав в результаті до кінця IX ст. також і повноваження нагляду над цивільними і фінансовими державними службами свого округу. Громадянське управління, змінюючись, існувало до тих пір, поки не була прийнята серія заходів з офіційним визнанням того, якого роду зміни відбулися, після чого військовий, цивільний та фінансовий устрій прийшли в гармонію. Різниця між мобільними польовими частинами і стаціонарними прикордонними підрозділами зникла.

Процес локалізації сильно скоротив польову армію кожного регіону до розмірів, що ледь перевершували розмір міліції, тоді як убогість коштів призвела до того, що уряд заохочував солдатів, що володіли земельною власністю озброюватись та екіпіруватися на власні кошти. В результаті еволюції до X ст. утворилася особлива категорія «військових земель», що мали спеціальний захищений статус, які влада розглядала як основу для рекрутського набору в провінційні армії. Таким чином, армія кінця VIII ст. і далі складалася з декількох категорій солдат: регулярні війська професіоналів (основа фемних збройних сил), інші підрозділи на зразок міліцейських (що складали більшість), постійні професійні війська (імперські підрозділи (tagmata) в Константинополі, іноземні найманці (хозари, курди, турки та інші). Імперські військово-морські сили були реорганізовані подібним же чином до того ж самого періоду шляхом заснування флоту в декількох провінціях для прибережної оборони, оскільки починаючи з 650 р. арабські бойові кораблі стали серйозною морською загрозою для імперії [41, с. 208-253], [44, с. 79], [68, с. 113-125].

Криза другої половини VII ст. потягла за собою зміни старого порядку організації військ. Великий тягар у вигляді витрат на утримання армії був безпосередньо перекладений на плечі місцевого населення. Готівкові платежі скоротилися до мінімуму, а війська в більшості своїй утримувалися за рахунок поставок в вигляді натурального оброку безпосередньо від населення за місцем їх розташування. Повсюдне розміщення солдатів полегшувало це, адже це приводило в результаті до зростаючої залежності від солдатських підсобних домогосподарств в питаннях постачання провізією і навіть зброєю. Зброю, обмундирування, коней і в'ючних тварин продовжували стягувати у вигляді натурального оброку. Однак, незважаючи на ці зміни, постачання армії, особливо в ході військових дій, залишалося дуже схожим з тим, як воно здійснювалося до 650 р, і до IX ст., хоча і в перетвореному вигляді, як і раніше діяла пізньоримська його структура [44, с. 139-48].

Починаючи з VII і аж до XI ст. в Візантії панує система, яку прийнято називати «системою фем», яка значно відрізняється від військової організації імперії, як в попередній період, так і в більш пізню епоху. Наступальні бойові дії періоду, починаючи з середини IX ст., мали особливо важливі наслідки для цих нововведень. Фемні війська не годилися для наступальних операцій і тому, досить часто під керівництвом зростаючої еліти провінційних землевласників-військових офіцерів, почали розвиватися регулярні польові армії з більш складною тактичною структурою, спеціальними навичками ведення бою та озброєнням. Постійні професійні підрозділи грали зростаючу роль, оскільки держава почала замінювати фемну військову повинність готівковими платежами, які потім використовували в якості платні найманцям. Результатом стала строката, багатонаціональна армія, що складалася з місцевих підрозділів найманців, а також з іноземців – русів, норманів, тюрків, франків, як в піхоті, так і в кавалерії. Можливо, найбільш відомими з них є знамениті варяги (руські і скандинавські авантюристи й найманці), яких вперше найняли на службу в армії за правління Василя II. Гаральд III Суворий, напевне, найвидатніший лідер серед Варязької гвардії, пізніше він став королем Норвегії (1046-1066) і

зустрів смерть в битві біля Стамфордського моста 1066 р. Гаральд бився на чолі варягів з 1034 р. приблизно до 1041 р.

З часом відбувся розвиток нових стратегічних і тактичних командних структур. Починають з'являтися також і нові військові округи, починаючи насамперед з перетворень колишніх клейсур (kleisourai) – маленьких прикордонних команд – в феми (themata), паралельно з об'єднанням підкорених територій в феми, зазвичай зовсім невеликі і розташовані навколо головних фортець. Найбільші і у військовому сенсі більш боєздатні частини імперських тагм (tagmata) і подібним же чином найманці, розташовувалися починаючи з 970-х рр. вздовж кордонів. Найбільші військові частини розвивалися, кожна під командуванням дуки (dux) або ж катепана (katepano), незалежно від місцевої адміністрації, утворюючи щит з провінцій, що прикриває колишні феми. Подібний порядок був встановлений і на Балканах, і в західних провінціях [2, с. 324-345], [17, с. 585-586], [44, с. 74-85], [54, с. 197-224].

Оскільки влада намагалась знизити вплив провінційної (військової) еліти та досить сильно переоцінила імперські військові сили вона почала нехтувати оборонними заходами, що потягнуло за собою послаблення здатності швидко реагувати на зовнішні загрози нападу. Все це мало великі наслідки оскільки, з одного боку, фемні війська втрачають своє значення, а з іншого, армії найманців починають користуватися моментами політичного розділу в суспільстві та займати ту чи іншу сторону, що тягло за собою громадянські війни та падіння оборонної системи імперії. Результатом цього стала нищівна поразка в битві під Манцикертом, після чого послідували потім громадянські війни і завоювання центральної Анатолії тюркськими кочівниками [44, с. 85-93], [55, с. 96].

Завдяки фінансовим та військовим реформам, які відбулись за правління династії Комнінів, наприкінці XI століття була відроджена належним чином оплачувана і навчена армія. Хоч і найманці іноземного походження продовжували відігравати значну роль у військах імперії, паралельно їм формувалися підрозділи місцевих найманців, які спеціалізувалися в різних

родах військ, це дало змогу боротися із зовнішньою загрозою на власних умовах [28, с. 30-3], [44, с. 94-8], [50, с. 168-9].

До кінця правління Мануїла I (1143-1180) відроджені феми Малої Азії тягнулися від південного-сходу до північного-заходу. Армії, що базувалися в даному регіоні, перебували під командуванням дук (doukes), яким зазвичай належала як військова, так і цивільна влада, тоді як фортеці і міста були під управлінням імперських чиновників, яких називали прокафімени (prokathemenoi), за підтримки або сприяння кастрофілакса (kastrophylox), або «командувача фортецею». Після смерті Мануїла I в 1180 р. проявляється структурна неспроможність адміністративно-управлінської системи династії, формування нових гарнізонів, утримання постійно діючої професійної армії та будівництво нових фортифікаційних споруд поступово спустошували скарбницю імперії, а якщо додати ще й сицилійських норманів та їх вторгнення на Балкани і IV Хрестовий похід, в результаті отримаємо крах будь-якої надії на відновлення візантійського панування в Малій Азії [28, с. 156-168].

2.2 Тактика та сухопутний стрій.

Відомо, що з VII століття у Візантійській армії починає переважати кіннота, але для того щоб розуміти, чому і коли піхота відходить на другий план, потрібно зануритись дещо глибше VII століття. До кінця IV ст. армія складалась переважно з піхотних частин, а кавалерія в основному виконувала роль розвідників та флангових допоміжних частин, які могли як прикривати союзну піхоту з флангів, так і атакувати ворожу армію з флангів або з тилу. Ядром армії була важкоозброєна піхота, допоміжними частинами якої були – пращники, лучники, копейщики які діяли як легкоозброєні війська, кіннота залишалась як допоміжні підрозділи. Вважається, що поштовхом до змін в армії стала поразка в Адріанопольській битві 378 р., коли гунська кавалерія показала свою перевагу над піхотою і розпочала цим нову еру візантійської армії [44, с. 191-192], [45, с. 269-84], [46, с. 105-6].

Протягом наступного століття співвідношення кавалерійських підрозділів до піхотних було приблизно 1:3, але це в підрозділах, в чисельному співвідношенні кавалеристів було менше, оскільки кавалерійські підрозділи були значно менші, аніж піхотні. Розвиток важкоозброєної кавалерії (катафракти) був відповіддю на подібні кавалерійські ударні підрозділи східних сусідів, але такі важкоозброєні загони не замінювали, а скоріше лише доповнювали звичайні кавалерійські формування. Не дивлячись на те що кількість кінних загонів, протягом V ст., збільшилась, більшість з них використовувались в прикордонних арміях, що вказує на той факт, що протягом IV-V ст. кавалерія все ще вважається цінною лише для розвідки, патрулювання та прикриття флангів піхоти [46, с. 80-2, 105-7].

До середини VI ст. в армії Візантії досі переважає піхота. В бою піхота становила основну бойову лінію, вишикувавшись в згуртовані шеренги (стіну щитів), у першому ряді стояла більш озброєна та екіпірована піхота, позаду неї стояли легше озброєні війська. Дисциплінованість і відточеність «римського» ладу демонструється тим фактом, що, хоча ворожа атака успішно прориває першу лінію оборони, війська не відступають, оскільки в бій вступають резервні підрозділи позаду, які закривають, прорваний ворогом, стрій. Паралельно цьому візантійські кінні частини на флангах, озброєні списами і луками, можуть обійти ворожий стрій і розбити його за допомогою зосередженої стрільби з лука. А до кінця VI ст. акцент зміщується в бік кавалерії, і для цього є певні причини [44, с. 193-194].

По-перше, Візантія протягом V та першої половини VI ст. активно використовувала наймані або союзні кавалерійські війська. Одними з найважливіших підрозділів кінноти були кінні лучники. Завдяки контакту з найманими або союзними арміями, імперські традиції та стиль кавалерійського бою поступово змінювались, тому візантійці розпочали самі навчати свої підрозділи кінних лучників, для протистояння своїм східним сусідам, які на той час, значно перевершували візантійців у стрільбі з сідла [21, книга XI], [18, книга I, розділ I].

По-друге, характер більшої частини війн середини VI століття – правління Юстиніана – вимагав, щоб армії могли швидко пересуватись, протистояти настільки ж мобільним ворогам, спонукати їх до бою або переслідувати їх, а потім знову пересуватись, захоплюючи, нові території. Особливо це стосується території Північної Африки та Апеннінського півострову, де до речі піхота займала важливу роль гарнізону. Також піхота відігравала основну роль у штурмі твердинь. Те ж саме стосується і до війни кінця VI століття проти аварів на Балканах, де піхота знову продовжувала грати ту ж саму роль. Іноді кавалерія вступала у бій з мінімальною підтримкою піхоти, або взагалі без неї, або ж піхота діяла як резерв та захисна стіна для відступаючої кавалерії.

По-третє, імперія набрала значну кількість нових кавалерійських загонів в шостому столітті, таким чином змінивши загальний баланс між двома арміями. Під час правління Юстиніана було створено велику кількість нових кінних загонів: п'ять загонів вандальної кавалерії (імовірно копійщиків) були створені з полонених, взятих під час африканської кампанії; також зустрічаються загони персидської та вірменської кавалерії, а також остготської кавалерії (розташованої на східному фронті) [42, с. 97-102], [49, с. 655-659].

Акцент на кавалерію в V ст., і особливо в VI ст. був відповіддю на зміну загальної стратегічної ситуації імперії. Але піхота аж ніяк не вважалась незначним елементом в візантійській армії в VI-перш. полов. VII століть. У війнах з персами, чия власна піхота часто була досить численною, а також на Балканах не можна було ігнорувати піхоту: в деяких ситуаціях вона була необхідна. Саме піхотні частини виконували обов'язки гарнізону, укомплектовуючи як головні оборонні споруди, так і другорядні застави і форти. До того ж велика частина бойових дій в густо лісистих і горбистих балканських регіонах залежала від піхоти, особливо коли вона протистояла слов'янським племенам. Зазвичай влаштовувалися засідки, і ущелини доводилося утримувати або захоплювати пішими військами, а важкі шляхи і стежки, по яких не могли пройти кінні війська, були доступні тільки піхоті. А

там, де битви доводилося вести на важкодоступній місцевості, потрібно було спішитися і вибудувати кавалерійські частини в піхотний лад, щоб максимально використовувати наявні ресурси. Але загальна тенденція до початку VII століття, таким чином, може здатися такою, в якій піхота стає усе більш пасивною і оборонною [21, книга XI], [44, с. 195 -197], [18, книга I, розділ XIV].

З середини VII та до початку VIII століття візантійська армія намагалась уникати прямих сутичок з ворогом, що негативно відбивалось на тактичній згуртованості і дисципліні, особливо серед піхотних підрозділів, що відповідно знижувало актуальність та ефективність піхоти на полі бою. Регулярна фемна піхота вважалась потенційно не надійною, недисциплінованою та легко деморалізованою. За наказом вони нападали на ворожий табір не стільки тому, що вони були хоробрими солдатами, скільки тому, що вони ждали здобичі. Оскільки піхота пересувалась повільно вона могла затримати або зірвати основну операцію командира. Наприклад, в бойовому порядку, при атаці ворожого строю, кавалерійські солдати і офіцери повинні були бути вишикуватись позаду піхоти, щоб гарантувати, що вона продовжать атаку і не намагатиметься втекти. Командир повинен був уважно ставитися до їх морального духу, підбадьорюючи їх перед будь-яким боєм промовами, обіцянками нагород, щоб вони не дезертирували під час бою [10, розділи XII; XVI; XIX; XX], [31, книга III; X; XXIII; XXIV], [44, с. 199].

Основною побудовою візантійських армій з VII століття і далі була тристороння лінія: ліва, центральна і права – з фланговою гвардією і фланговими частинами на лівому і правому флангах відповідно, а також з другою лінією, третя – резервна лінія. Генерал повинен був мати при собі невеликий резерв, який можна було б при необхідності направити для посилення атаки або оборони. Деякі підрозділи іноді могли бути укриті за флангом першої або другої лінії, як для прикриття їх від обходу або засідки, так і для обходу лінії ворога, щоб вдарити їх з тилу. В кінці VI століття відносна сила різних категорій загонів відбивалася в глибині їх побудови: елітні

кавалерійські загони оптимати (Optimates) мали глибину 5-7, вексілляція 7-8, тоді як регулярна кавалерія мала бути глибиною 10 осіб. Переваги наявності більш ніж однієї бойової лінії продовжували закріплюватись у армії, оскільки завжди був присутній страх, що єдина лінія фронту може розвернутися і втекти, тоді як бойовий порядок кавалерії, що складається з двох чітко розділених ліній, міг послідовно наносити удари по фронту ворога, що знижувало шанси на втечу солдатів з поля бою та збільшувало імовірність перемоги [35, с. 175-6], [38, розділ XLIII], [44, с. 205].

У тактиці поля бою в період до X століття важка піхота, як правило, відігравала другорядну роль, провінційна кіннота, здебільшого, легкоозброєні ланцери, складались з ядра більш-менш постійних і краще озброєних та підготовлених підрозділів, яких підтримувало нерегулярне ополчення. А зі створенням центральних елітних сил у Константинополі під час правління Костянтина V, провінційні армії часто зміцнювалися завдяки наявності важкої кавалерії. Наприклад, під час поразки часто лише тагмати тримали свою позицію, коли інші (фемні) підрозділи починали відступати або розбігатися, і навпаки, відступ тагматів часто сіяв паніку серед провінційні сили. У міру того, як імперія приймала більш агресивну позицію, особливо з середини IX століття, зростаюча кількість корінних та іноземних підрозділів найманців – тегмат – ще більше посилювала «професійний» елемент у провінційних та особливо центральних польових арміях. Такі підрозділи набиралися, або на постійній основі, або на час певної кампанії, більшістю імператорів IX століття [42, с. 254-5; 318-25], [44, с. 213-215].

В імперській армії до 960 - 970-рр. відбулися істотні зміни в тактиці. Зміни відбулись, перш за все, через більш агресивну та наступальну політику Візантії, особливо це стосується східної частини імперії. Таким чином виникла необхідність найму більш професійних солдатів, які б могли відповідати вимогам агресивної політики імперії. Зміни реалізовувались двома способами. По-перше, відродження корпусу дисциплінованої, ефективної бойової піхоти, яка могла б протистояти ворожій піхоті і кавалерії, підтримувати свою власну

кавалерію, марширувати на великі відстані і функціонувати в якості гарнізонних військ далеко від своєї вітчизни на постійній основі. По-друге, введення корпусу важко броньованих копійщиків, які могли б діяти разом з піхотою, що збільшило б вагу візантійської атаки і значно збільшило б агресивну міць візантійської кавалерії [44, с. 217-218].

Проте слабкі сторони піхоти також були, особливо при зіткненні з важкою кавалерією. Вони були визнані і взяті до уваги: основним формуванням для бойової лінії був порожнистий квадрат або прямокутник - точна форма залежала від місцевості - призначена для боротьби з атаками ворожої кінноти з різних напрямків. Така побудова використовувалась, як захист для візантійської кінноти, якщо їх атака буде відкинута назад. Піхота зазвичай була вишикувана в глибокий стрій і мала лише обмежену наступальну роль у бою. А кавалерія все ще розглядалася як головна наступальна зброя в бою, натомість піхота залишалася як притулок, як мобільна база для кавалерійських підрозділів [14, розділ I-II], [38, розділ XLVII], [54, с.257].

З середини X століття в імперську піхоту вербують, переважно, з войовничих народів в межах імперії, зокрема вірмен, рідше слов'ян та інших. А під професійним керівництвом, дисципліною і вдалим розвитком подій на війні, візантійські піхотні підрозділи відновили деякі свої колишні «римські» риси: хороший моральний дух, тактична згуртованість та військова дисципліна під час бою. До XI століття вірменська піхота була кращою з поміж піхотних підрозділів імперської армії. Зміни торкнулись не лише піхоти, наприклад, в додаток до існуючої важкої та легкої кавалерії на полі бою з'являється сильно броньований підрозділ катафракта. Важкоозброєний та екіпірований солдат, з голови до ніг в пластинистій або кольчужній броні, чий бойовий кінь також був захищений – голова, шия, боки та передня частина були покриті захисним спорядженням, щоб ворожий солдат не зміг поранити коня. Вони формувались в клин, і їх основною функцією було, за підтримки регулярних ланцерів та іншої кавалерії, прорвати бойовий порядок важкої кавалерії чи піхоти ворога, та розбивати його формування, після чого допоміжна кавалерія мала б вдарити

по флангах розірваних рядків супротивника. Така кіннота була елітою армії, але її було дуже мало, оскільки була вона надзвичайно дорогою [14, розділ III-IV], [56].

Тактика імперських сил в XI столітті виникла з контексту кінця X століття. Війна проти сарацинів, печенігів і турок, поразка в 1071 року при Манцикерті та сельджуки в Анатолії вимагали більшої частини легкоозброєної кінноти для відстеження та переслідування і в кінцевому підсумку нав'язування ворогу битви. Натомість від піхоти вимагалось контролювати ключові стратегічні точки і табори для притулку. У міру того, як уряд все частіше віддавав перевагу найманим арміям, як іноземним, так і місцевим, рівномірність сил поступалася місцем різноманітності етнічних стилів бойових дій [61, с. 77; 156; 180].

Армія XII століття переважно складається з не місцевих найманців. При Мануїлі I тенденція до використання західної тактики важкої кавалерії була додатково стимульована самим імператором, який переозброїв багато місцевих загонів в західному стилі і навчав їх відповідним чином. В результаті з'явилася армія, тактика якої нічим не відрізнялася від тактики будь-якої іншої багатоетнічної армії найманців-іноземців. На полі бою такі армії зазвичай шикувались у три дивізії – праву, центральну та ліву, з другою лінією флангових підрозділів [25, с. 93–98; 109; 127–128], [47, с. 58; 125-126], [51, с. 231-232], [61, с. 23; 29-30; 102; 125; 152 -157].

2.3 Особливості ведення морського бою.

Оскільки не всі джерела дають нам інформацію про битви на морі, одним з основних джерел, яке дає інформацію про морську тактику, являється XIX розділ «Тактики» Льва VI, який повністю присвячений принципам війни на морі. Додаткову інформацію можна знайти у творі Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», а також у деяких інших авторів того часу [62, ст. 383].

В період розквіту дромона (VI-VII ст.) морська тактика сильно відрізнялась від тактики епохи трієр, наприклад, тарани втратили свою актуальність і міць, а на передній план виходить нове досягнення військової інженерії «грецький вогонь». Тактика змінюється, замість досягнення кращої позиції з метою нападу та удару тараном, флот наносить максимальну шкоду екіпажу човна, що дає змогу з легкістю взяти його на абордаж. Тому попередньою фазою бою стає перестрілка із різноманітних видів металевих машин. «Грецький вогонь» хоч і був досить ефективною зброєю, але він вимагав гарної погоди, перш за все – попутний вітер, а сифон, який метав горючу суміш, діяв в обмеженому радіусі і значно поступався в дальності традиційним металевим машинам [3, с. 193-194].

Загалом, період з VII по X століття важко назвати успішним у відношенні до дій імперського флоту. Імперський флот зрозуміло, що отримував перемоги в боях, але були і поразки, які затьмарюють попередні здобутки у боях.

Оскільки війна на морі ставала все більш не передбачуваною, а озброєння та екіпаж судна все рідше вирішували результат бою, а перемога чи поразка залежала від особистих якостей головнокомандуючого та чисельності флоту, тоді обережність стає головним пріоритетом. Так Лев VI у своїй праці радив планувати напад з обережністю та не вступати у генеральний бій без нагальної потреби, а давати його тільки коли впевнений у перевазі над ворогом. Також Лев VI рекомендував давати бій в водах, які стратиг сам обрав, уникаючи ворожий берег. Нападати коли ворожий флот був розсіяний вітром чи зупинявся для ремонт човнів, в таких випадках рекомендувалося нападати навіть в шторм та в ночі [3, с. 194-195], [29, розділи XVII; L], [62, ст. 645-666], [60, розділи VI; XV].

Однією з проблем контролю морських вод була неможливість організувати дальню розвідку. Гранична висота носової щогли стандартного дромона була близько 10 м. над рівнем моря (існували і більш великі однак збільшення довжини щогли на кілька метрів навряд чи мало б якесь значення). З такої висоти можна було здійснювати огляд простору лише на відстані

близько 12 км. Цілком ймовірно, межею огляду з найбільших дромон була відстань в 15-20 км. Розвідувальні кораблі не могли патрулювати простір більш ніж на 30-40 км. попереду флоту, а ймовірно, навіть не більше ніж на 30 км, так як такі судна завжди були дуже невеликими і мали, щогли набагато коротші, ніж дромон. Але навіть якщо б розвідники помітили ворожі кораблі на відстані 25 км, то для флотів знадобились би години, щоб наблизитися і вступити у бій. А в тому випадку, коли якийсь із флотів бажав уникнути зіткнення, то інший ніяк не міг нав'язати бою [3, с. 195-196], [60, розділи VI; XV].

При прибутті до майбутнього місця бою, флот шикувався в бойовий порядок. Для ефективної боротьби з ворогом, та можливості допомоги одне одному, рекомендувалось не вступати у бій, якщо флот не організований. Важливо було зберігати бойовий порядок як можна довше. Згідно Тактиці Льва VI, стандартним бойовим порядком було шикування у в одну лінію в вигляді півмісяця. В центрі знаходився флагманський човен, а найбільш боєздатні та міцні дромони знаходились на флангах. Окрім нього використовувались ще й інші бойові порядки, типовим також було шикування з прямим фронтом, розділення фронту бойового порядку на декілька підрозділів, деякі з них мали атакувати ворожий флот з флангів або тилу, поки ті вели бій з головними силами візантійського флоту, такий спосіб побудови флоту скоріше за все використовувався при чисельній перевазі [29, [a], розділ II; [b], розділ II], [62, ст. 653-654; 662-664], [60, розділ IX].

Маврикій для бою на ріках рекомендував шикування флоту в три бойові лінії, дотримуючи рівняння й маючи глибину побудови в один дромон, настільки близько один до одного, щоб рухатися безперешкодно, не стикаючись веслами. Також Маврикій писав, що доцільним було розміщення стількох дромонів по ширині фронту, скільки це дозволить безпечно зробити простір річки, а решту потрібно розташувати за ними слідом в другу і третю лінії на відстані одного польоту стріли [21, розділ XII B].

Серед тактичних прийомів якими користувались візантійці, можна відмітити тактику вдаваної бездіяльності, нею провокували противника напасти

першим, втягнути у бій і неочікуваною атакою підкріплення розбити ворога. Ще однією тактичною хитрістю був вдаваний відступ; мета його полягала в тому, щоб змусити ворога розтягнути свій бойовий стрій, а потім відправити на ворога свіжі резервні сили, або розвернути власний стрій і розбити ворожі судна по одному [29, розділи LIV-LVI], [62, ст. 655-656; 662-664].

Проте відсутність таранів та будь якої іншої зброї для знищення ворожого судна, ставлять під сумнів важливість будь яких тактичних маневрів та їх вплив на результат бою. Адже однією з першочергових задач морського бою цього часу було якомога довше зберігати бойовий порядок. На початковій фазі бою масованим обстрілом з металевих знарядь противники прагнули завдати один одному максимальної шкоди в живій силі. Лев VI звертає увагу на ефективність стрільби, рекомендує не тратити припаси на ворогів, які захищаються щитами, і радить слідкувати, щоб припаси не закінчились, а екіпаж не виснажився безперервним метанням [10, розділ XVIII], [29, розділи XV-XVII], [62, ст. 649-650].

Абордаж був кульмінацією бою. Після з'єднання човнів протиборчих сторін, в хід вступали важкоозброєні воїни, які знаходились на судні, бій переходив в рукопашну сутичку [3, с. 193-200], [10, розділ XIX], [29, розділ IX].

Отже ми розглянули організацію сухопутних військ, тактику бою на суші та на воді. Можна зробити висновки, що внаслідок великих територіальних втрат в кінці VI на початку VII століть та арабських завоювань в першій половині VII ст. Візантія була змушена кардинально реорганізувати всю імперію. Територія в Малій Азії, що залишилась під керівництвом Константинополя, була поділена на декілька великих фем, деякі старі елементи адміністративного управління залишались, але підпорядковувались вони урядовому генералу або стратигу. В фемах для військових виділялася земля, де солдати, займаючись сільським господарством, могли самі себе забезпечити, але це не означає, що ця земля була у власності військових, земля й досі належала державі. Таким чином завдяки фемній організації Візантія вирішувала кілька проблем одночасно: якщо солдат приймав землю в користування він

погоджувався з тим, що його нащадки також будуть служити в армії і працюватимуть в цій фемі, що одночасно знижує потребу в непопулярному, в той час в Імперії, призові. Завдяки фемам утримання військ було значно дешевшим. Це також дозволяло заселяти завойовані землі. А стратиги цих фем об'єднували одразу цивільну та військову юрисдикцію.

В X - XI ст. через агресивну зовнішню політику Імперії, на перший план виходять тагми та наймані війська, а фемні війська і самі феми втратили стратегічну важливість, тому з часом феми занепадають. Також, як висновок можна сказати, що протягом XI - XII століть військова могутність імперії була досить хиткою. В першій половині XI ст. Візантія була наймогутнішою серед своїх сусідів, але поразка в битві під Манцикертом в 1071 р. змінила це, імперія ослабла через втрату територій та громадянську війну, проте повторне короткочасне посилення відбулось завдяки Олексію I Комніну, який відновив армію та повернув частину втрачених територій. Не зважаючи на посилення армії фемний військовий устрій занепав повністю, термін фема використовувався більше для позначення цивільних провінцій, а ніж військових, армія ж була переважно найманою та централізованою. Проте, після смерті Мануїла I в 1180 р. формування нових гарнізонів, утримання постійно діючої професійної армії та будівництво нових фортифікаційних споруд поступово спустошували скарбницю імперії. Кульмінація військового розпаду імперії була досягнута в 1204 році, коли армія IV хрестового походу розграбували Константинополь.

Що стосується тактик бою на суші та воді, то їх зміни були спричинені реорганізацією Візантії. Ще до початку VII століття в візантійській армії починає переважати кавалерія, а піхота відігравала допоміжну роль. Основною побудовою візантійських армій з VII століття і далі була тристороння лінія - ліва, центральна і права - з фланговою гвардією і фланговими частинами на лівому і правому флангах відповідно, а також з другою лінією, третя - резервна лінія. Для боротьби з атаками ворожої кінноти з різних напрямків основним формуванням для бойової лінії піхоти був порожнистий квадрат або

прямокутник - точна форма залежала від місцевості - призначена, як захист для візантійської кінноти, якщо їх атака буде відкинута назад. А важка кавалерія формувалася в клин, і її основною функцією було, за підтримки регулярних ланцерів та іншої кавалерії, прорвати бойовий порядок важкої кавалерії чи піхоти ворога, та розбити його формування, після чого допоміжна кавалерія мала б вдарити по флангах розірваних рядків супротивника.

В період до X століття важка піхота, як правило, відігравала другорядну роль, провінційна кіннота, здебільшого, легкоозброєні ланцери, складались з ядра більш-менш постійних і краще озброєних та підготовлених підрозділів, яких підтримувало нерегулярне ополчення. А зі створенням центральних елітних сил у Константинополі під час правління Костянтина V, провінційні армії часто зміцнювалися завдяки наявності важкої кавалерії. Тактика в XI столітті виникла з контексту кінця X століття. Війна проти сарацинів, печенігів і турок, та сельджуки в Анатолії вимагали більшої частини легкоозброєної кінноти для відстеження і переслідування і в кінцевому підсумку нав'язання ворогу битви, а від піхоти вимагалось - контролювати ключові стратегічні точки і табори для притулку. В XII столітті з'явилася армія, тактика якої нічим не відрізнялася від тактики будь-якої іншої багатоетнічної армії найманців-іноземців. На полі бою такі армії зазвичай шикувались у три дивізії – праву, центральну та ліву, з другою лінією флангових підрозділів.

Тактика на морі також змінюється, замість досягнення кращої позиції з метою нападу та удару тараном, флот наносить максимальну шкоду екіпажу човна, що дає змогу з легкістю взяти його на абордаж. Тому попередньою фазою бою стає перестрілка із різноманітних видів металевих машин. При прибутті до майбутнього місця бою, флот шикувався в бойовий порядок. Якщо флот не організований, він не вступав у бій. Стандартним бойовим порядком було шиккування у в одну лінію в вигляді півмісяця. В центрі знаходився флагманський човен, а найбільш боєздатні та міцні дромони знаходились на флангах. Окрім нього використовувались ще й інші бойові порядки, типовим також було шиккування з прямим фронтом, розділення фронту бойового

порядку на декілька підрозділів, деякі з них мали атакувати ворожий флот з флангів або тилу, поки ті вели бій з головними силами візантійського флоту, такий спосіб побудови флоту скоріше за все використовувався при чисельній перевазі. Абордаж був кульмінацією бою. Після з'єднання човнів протиборчих сторін, в хід вступали важкоозброєні воїни, які знаходились на судні, бій переходив в рукопашну сутичку.

РОЗДІЛ 3. ФЛОТ ВІЗАНТІЇ

3.1 Організація флоту

Поява арабської загрози, як на суші так і на морі, потребувало від візантійської влади реалізації ряду військово-адміністративних реформ. Ці реформи почались у VII ст., коли була реформована вся адміністративна і військова система імперії й створені провінційні феми. Аналогічні процеси проходили не тільки в армії, але й на флоті [2, с. 374-5], [3, с. 270].

У другій половині VII ст. поряд із ескадрами, які постійно базувались у великих середземноморських портах та підпорядковувались владі цих провінцій, існував флот швидкого реагування, який наглядав за морськими шляхами у Східному Середземномор'ї, особливо за тими які вели до Константинополя. Складався такий флот з легких швидкохідних суден, насамперед це дромон, хеландіон та галера. Такий флот отримав назву Карабісіан (Karabisianoi). Хоча Візантія переважно була морською імперією, вона ніколи доти не мала регулярного військового флоту і задовольнялася тим, що мала кілька військових кораблів у великих портових містах. А коли імперія потребувала військовий флот, наприклад, в разі морських експедицій, проводилася мобілізація торгового флоту. Переважно лише в Константинополі і в Олександрії, будувалися більш-менш значні ескадри, які брали участь у проведенні конкретних військових операцій, але після їх закінчення, як правило, відбувався розпуск зібраних флотилій. Утримання постійного флоту було справою досить дорогою і раніше не визнавалося за необхідне. Тому Карабісіан можна назвати першим постійним військово-морським флотом імперії [13, розділ II], [23, с. 21].

Паралельно з великими військовими округами сухопутних військ, що створювалися в Малій Азії і на Балканах, константинопольським урядом до кінця VII ст. було створено центральне військово-морське командування. Це командування відповідало за оборону узбережжя, якому загрожував арабський

флот, і за спостереження за морями, де курсували піратські флоти мусульман. Таким чином, завданням цього командування ставало забезпечення безпеки Східного Середземномор'я і особливо Егейського моря. Воно очолювало перший в своєму роді морський військовий округ Імперії – Карабісіан. За прикладом інших військових округів цю структуру очолював стратиг. Як і в інших округах, вона складалася з стратіотів-моряків, що набиралися в усіх приморських округах Імперії, а не обов'язково в тих регіонах, які вона захищала [26, книга XIV].

Таким чином, флот Карабісіанів з моменту свого створення об'єднував весь діючий флот, яким володіла в своєму розпорядженні Візантія. Крім захисту узбережжя Східного Середземномор'я, і особливо Егейського моря, якому погрожували набіги арабського флоту, він також був задіяний в різних морських операціях, яким загрожував наступ слов'ян і аварів. Для посилення флоту імператори будували нові кораблі й цілі флотилії. Так, наприклад, Юстиніаном II була побудована ескадра для проведення морських операцій в районі Херсона [3, с. 276], [19, с. 216].

Флот Карабісіанів перебував, як і інші підрозділи сухопутних військ, під командуванням стратига воєначальника, який називався відповідно до його посади стратигом Карабісіанів. Стратегові, який займав виключно військову посаду, підпорядковувалися офіцери – друнгарій і турмархи, кожен з яких командував, відповідно до свого рангу, ескадрами кораблів, які входили до складу флоту Карабісіанів. Такі ескадри називалися за назвами тих регіонів, з яких набиралися їх екіпажі. Стратег Карабісіанів, який командував всім чинним флотом, який мала в своєму розпорядженні Імперія, був свого роду її верховним адміралом. Він не мав нічого спільного з стратигом, які перебували на чолі феми. Це був флот, для якого професійних моряків набирали у всіх приморських провінціях Імперії, перш за все в тих, які були відомі давніми морськими традиціями населення: малоазійські берега, Егейські та ін. Його озброювала влада Константинополя, яка брала на себе витрати по утриманню і якій він підпорядковувався [3, с. 278], [12, с. 272], [19, с. 218], [58, с. 112; 124].

Але перші спроби створення регулярного флоту Імперії не увінчалися успіхом. Карабісіани з моменту їх появи завжди були джерелом заколоту, спрямованого проти імператора, тому що були єдиною військовою силою, яка легко і швидко могла досягти Константинополя. У той же час вони виявилися нездатними реалізувати своє головне завдання – ефективна боротьба проти мусульманського флоту. Розпустив єдине командування Карабісіанів Лев III. Прийшовши до влади, він відразу створив декілька незалежних одне від одного військові структури, які підпорядковувались Константинополю і були розташовані в регіонах яким загрожували араби. Надалі вони перетворилися в морські військові округи зі своєю провінційною адміністрацією. Флотилії тепер комплектувалися в значній мірі жителями тих округів, до яких вони були прив'язані, а сам флот став називатися фемним флотом або провінційним. В питаннях формування, структури і управління фемний флот був незалежним від командування імператорського флоту, який базувався в столиці [22, розділ II, 27], [23, с. 26-31], [62, с. 32], [67, с. 352].

Кожен з утворених морських округів, згідно зі своїм значенням, перебував під управлінням стратига, який керував морською фемою і командував флотом цієї феми, або друнгарія. Друнгарії управляли більш дрібними морськими округами і підпорядковувалися стратигу, який, як і стратиги сухопутних фем, безпосередньо затверджувалися імператором. Морські феми щодо принципів управління та організації набору стратіотів-моряків були схожі з іншими візантійськими фемами. Єдина відмінність полягала в тому, що їх військом був військово-морський флот, який в значній мірі оснащувався за рахунок ресурсів (людських і матеріальних) фем [3, с. 281], [10, розділ V].

Фемний флоти в залежності від їх підпорядкування і командної структури можна розділити на дві категорії: 1) флоти морських військових округів (морські феми), що прямо залежали від Константинополя (фемний флот), і 2) флоти (менш значні, ніж перші), які служили військово-морською підтримкою сухопутним фемам, тобто тим військовим округам, які мали у своєму

розпорядженні головним чином сухопутні війська (провінційний флот). Вони відрізнялися від фемних флотів тим, що підпорядковувалися безпосередньо владі військового намісника, главі сухопутних військ і адміністрації фемів, в яких вони розташовувалися [23, с. 65-66; 397-407], [30, розділ II, 45].

Починаючи з VIII ст. внаслідок фемного ладу Візантія обзаводиться флотом, що складався з наступних різних за своїми завданнями, складом, спорядженням, озброєнням і системою командування морських з'єднань:

1) центральний імператорський флот, який складався з важких кораблів. Його оснащувала, озброювала і утримувала влада Константинополя; в принципі, він був призначений для організацій далеких морських походів, а в мирний час знаходився в Константинополі і в стратегічних базах прикордонного узбережжя, контролюючи міжрегіональні морські шляхи. Екіпажі кораблів в цьому флоті набиралися по всій Імперії серед професійних моряків, а іноді серед іноземців, що наймалися на візантійську службу. Цей флот повинен був діяти у відкритому морі, проте він був нездатний захистити берегову лінію, яка піддавалася постійним атакам арабських піратів; [23, с. 397-407], [30, розділ II, 45]

2) провінційний флот складався з легких суден, його флотилії розташовувалися в тих регіонах, яким загрожував напад противника. Флот підпорядковувався владі цих областей і озброювався і підтримувався засобами, що надавалися центральною владою, його моряки набиралися на місцях і в різних пунктах Імперії незалежно від місць, де вони служили. Завданням провінційного флоту була охорона берегів; він був флотом оборони;

3) Фемний флот, складався з різних суден (дромон і легкі кораблі), забезпечених, як і човни імператорського флоту, «грецьким вогнем»; він озброювався і підтримувався провінціями – фемами. Моряки фемного флоту набиралися в тих округах, де він розміщувався. Фемний флот відповідав за захист тих областей, які його будували й утримували, на нього ж було покладено проведення військових операцій в районах, суміжних з місцем його дислокації. Це був флот регіонального набору, незалежний у всіх відносинах

від імператорського константинопольського флоту. Надалі ці морські об'єднання, що різняться за своїм управлінням, завданням, складом, озброєнням, екіпіруванням і спорядженням, поділяли між собою задачу оборони Імперії на морі. Вони існували одночасно з VIII до XI ст. Значимість кожного з'єднання змінювалася залежно від військових і економічних потреб Імперії [3, с. 283-4], [8, розділ LI], [10, розділи V; XVIII; XIX; XX], [30, розділ II, 45-6].

В результаті зникнення гідної конкуренції на морі в X ст. Імперія починає нехтувати своїм флотом, і особливо флотом дромонів, який міг би захищати транзитні торгові шляхи, але регулярне утримання якого накладало важкий тягар на казну. Візантійська влада вважала за краще тепер обмежуватися оснащенням невеликих провінційних флотилій, чисельність яких до того ж значно скорочувалася в порівнянні з попереднім періодом. Константинополь поступово відмовляється від важких кораблів, що складали основу імператорського флоту [3, с. 302].

В другій половині X ст. внаслідок поступової відмови від національного фемного війська і створення професійної армії, що складається з іноземних або візантійських найманців, яких утримували візантійською скарбницею, функції стратигів приймають на себе воєначальники (катепани або дуки). Вони командували цими військами і у військовій ієрархії того періоду займали більш привілейоване становище, ніж стратики фем. Ті ж процеси мали місце в командуванні і структурах військового флоту. Фемний флот, який будувався і оснащувався на регіональному рівні, поступається своїм місцем тим флотиліям, які озброювалися і підтримувалися (наймалися) центральною владою, яка використала для цієї мети податки з прибережного населення. А з трьох військово-морських структур, що існували в попередній період, Візантія тепер підтримує на постійній основі тільки провінційний флот з легких кораблів, значення якого було досить скромним. Його ескадри розміщувалися в прибережних фемах, тобто в старих морських фемах [26, розділ XVII].

Протягом більшої частини XI ст. Візантійський флот стикався лише з декількома зовнішніми загрозами. Мусульманська загроза зійшла нанівець, і відносини між, фатимідами і візантійцями були в основному мирними. Хоча іноді траплялись рейди мусульманських піратів на візантійські узбережжя, але масштабні мусульманські вторгнення в Егейське море повністю припинилися. Тому військово-морським силам візантійська влада стала приділяти значно менше уваги, ніж раніше. Згодом це призвело до зневажливого ставленням як до флоту, так і до флотських структур [62, с. 87-88], [26, розділ XVII].

Наслідком цього стала загроза нападу на балканський півострів норманами на чолі з Робертом Гвіскараром (1081 р.), тоді імператор вийшов із складної ситуації завдяки найму Венеціанського флоту, даруючи при цьому, Венеційським купцям певні торгівельні привілеї. Через відсутність власного флоту Візантія потерпала від маніпуляцій Венеції, в разі вторгнення іноземного флоту в морський простір Імперії. Тому імператор відразу ж задумався про відновлення Візантійського флоту [7, розділи IV; VI], [28, с. 39].

В результаті реформ, проведених за часів правління імператора Костянтина IX Мономаха (1042-1055 рр.), разом з національною сухопутною армією зникає і автономний фемний флот. Єдиною системою набору війська стає найм [23, с. 139-143], [44, с. 238-242].

Військові флотилії, які або на короткий період відправлялися в провінційні води, або базувалися там на постійній основі, тепер вже не залежали від адміністративного апарату фем. Вони підпорядковувалися центральним структурам (друнгаріям флоту), а частіше – командним структурам, які розташовувалися в військових округах – катепанатах і дукатах. Їх екіпажі, як уже зазначалося, тепер складалися з професійних моряків, іноземних або візантійських найманців. Візантійські флотилії утворювали морські тагми за прикладом мобільних тагм сухопутних військ. Інакше кажучи, той флот, який тепер розміщувався в різних прибережних регіонах, навіть біля тих, які раніше утворювали морські феми, був схожий на імператорський флот і його підрозділи попереднього періоду. Він більше не формував різні морські

округи з незалежним командуванням і набором власного екіпажу [3, с. 314], [62, с. 34-122].

Задля збереження імперії від зовнішніх противників (турків-сельджуків, норманів та печенігів) і повного її краху, імператор Олексій I приступив до повного реформування адміністративної системи державного управління, яке призвело до радикальної трансформації всіх візантійських установ. Ця реформа була цілою низкою військових, правових, економічних і фінансових заходів, проведення яких, розпочате Олексієм і продовжене його наступниками, дозволило придбати Візантійській імперії той вид, який вона буде зберігати до свого кінця. Так внутрішня політика, і більш конкретно – політика провінційного управління, яке створювалося за Олексія I, за своїм духом наближається до системи управління, що існувала при Льву III. Таким чином, реформа Олексія Комніна розвивалася в напрямку, протилежному тому, за яким йшла реформа Мономаха [23, с. 275-279], [25, с. 134-136; 148-155].

В першій половині XII ст. моряки візантійського флоту (солдати морських тагм або члени корабельних команд) несли службу в різних підрозділах і в різних регіонах незалежно від місць їх походження або набору. Вони служили під командуванням офіцерів сухопутних військ або військового флоту в залежності від необхідності (у разі битв на морі або військових дій на суші в прибережних регіонах), або під командуванням чужоземних морських офіцерів. Чужоземні офіцери, в свою чергу, підпорядковувалися центральному військово-морському штабу, який був створений за Олексія I. На чолі центрального військово-морського штабу перебував великий дука флоту, чий ранг відповідав рангу великого доместика сухопутних військ. Ескадри візантійського флоту підпорядковувалися військовому наміснику (дуку або катепану) того регіону, де вони були дислоковані. Будучи командувачем сухопутними військами, він відповідав за постачання і оснащення цих ескадр перед великим дуком [3, с. 330-331].

В другій половині XII ст. підрозділи флоту, що базувалися, як і сухопутні війська, в «нових фемах», підпорядковувалися дуку феми, який в свою чергу

безпосередньо підпорядковувався імператору. Таким чином, провінційні підрозділи флоту більше не підпорядковувалися великому дуку, який залишився командувачем константинопольською ескадрою і флотами, збудованими в столиці при необхідності проведення конкретних військових операцій [27, с. 44-5], [44, с. 79; 94-97].

3.2 Типи кораблів.

Основним типом кораблів військового флоту Візантії до XII століття був дромон, який з'явився в результаті еволюції пізньоримських військових суден. Сама назва, яка перекладається як «бігун або гонщик» вказує на те, що кораблі славилися своєю швидкістю або маневреністю, або тим і іншим одночасно. Прокопій писав про дромони часів походу Велізарія проти африканських вандалів: «Були у них і довгі кораблі, пристосовані для морського бою, в кількості дев'яноста двох; у них було по одному ряду весел, і зверху вони мали дах, щоб веслярі не знаходились під обстрілом ворожих стріл. Нинішні люди називають ці судна дромони, бо вони можуть плисти дуже швидко. На цих судах було дві тисячі візантійців, одночасно і веслярі, і воїни; і не було на них жодної зайвої людини » [2, с. 386], [3, с. 119], [18, розділ XI, 11; 15-16].

У «Стратегіконах» Маврикія дромони називаються річковими військовими кораблями, на яких були встановлені невеликі балісти [21, книга XII В].

Спочатку дромони були невеликими суднами з одним рядом весел, подібні до тих, які описав Прокопій Кесарійський. У період з VII по IX ст. дромони стали використовуватися не тільки візантійцями, але і в мусульманських країнах, і на латинському Заході. У X столітті в Імперії дромони називали бірему, що мала в одному ряду по 25 весел з кожного борту. Передбачається, що на більш довгих і важких веслах верхнього ряду сиділи по два веслярі, а на веслах нижнього ряду – по одному. Можливо, що на дромоні, розрахованому на 120 веслярів, в нижньому ряду на кожному борту

знаходилося по 25 веслярів і по 35 – у верхньому (на палубі). Веслярі верхніх рядів могли брати участь в бою, діючи як епібати (морська піхота), особливо при абордажній сутичці [52, с. 164-165], [62, с.130-135; 235; 238; 255; 276; 291].

Загальна довжина такого корабля була близько 32 м. Згідно з іншими розрахунками, візантійський дромон досягав 40 м. довжини, а його ширина, могла становити 1/5 від довжини, дорівнювала, таким чином, 8 м. Але подібні дані скоріше всього завищені. Вони змушують допустити, що дромон був більший античної трієри, хоча у неї на кожному борту в одному ряду було значно більше веслярів. Тому навряд чи візантійський дромон X ст. був більше 25-32 м. в довжину і 5 м. в ширину [3, с. 126].

Дромони, очевидно, могли відрізнятися розмірами. У трактаті «Про церемонії» згадується важкий дромон з екіпажем в 230 веслярів і 70 морських піхотинців. Втім, можливо, що мова в даному випадку мова йде про позаштатний екіпаж, який перебував на борту, але може бути, що збільшення екіпажу викликано наявністю другого весляра на кожному з весел верхнього ряду [52, с. 165], [62, с. 261-262].

Хоча більшість кораблів того часу були з одною щоглою, проте великим двоярусним судам, як наприклад дромон, для ефективного маневрування, ймовірно, були необхідні принаймні дві щогли. Управлявся дромон за допомогою двох рулів, розташованих на кормі, де, крім того, був навіс для капітана. На носі човна стояв високий бак, з якого моряки могли метати снаряди у ворожий корабель. Нижче нього був сифон для «грецького вогню», хоча додаткові сифони могли бути встановлені і посередині судна на кожному борту [29, розділ VI], [62, ст. 203; 647-648; 658-659].

Уздовж бортів судна була огорожа, на яку стратіоти вішали свої щити, забезпечуючи додатковий захист екіпажу. Великі кораблі мали також укріплені дерев'яні надбудови по обидва боки між щоглами, що дозволяли лучникам обстрілювати ворога з високої платформи. Однією з основних відмінностей дромона від античних військових кораблів була відмова від тарана і заміна його надводним виступом (шпіроном) на носі судна [62, с. 127; 138-140].

Одне з можливих пояснень відмови від таранів ґрунтується на припущенні, що в пізньоантичний період відбулася зміна технологій будівництва корпусу суден. Багатовікова традиція будівлі корпусу судна методом «шип-паз» була змінена на каркасну технологію. В античний період основною несучою конструкцією, що надає жорсткість корпусу судна, виступав киль (плюс штивні) з безпосередньо пов'язаною з ним обшивкою судна (що має достатній запас жорсткості за рахунок шипових з'єднань). Решта частини набору (шпангоути, бімси та ін.) не грали істотної ролі, а забезпечували лише місцеву жорсткість. Але з часом процес побудови корабля змінився. Каркасна технологія збору корпусу полягала в тому, що на кілі закріплювалися штевні і шпангоути, які потім зв'язувалися між собою в поперечній площині за допомогою бімсів, а в поздовжній – карлінгсами і стрингерами, що утворювало так званий набір судна. Тільки після цього на шпангоути прибивали дошки обшивки (іноді в кілька шарів). За рахунок жорсткості набору обшивка більше не потребувала в шипових з'єднаннях.

Подібна технологія надавала корпусу корабля набагато більшу міцність, що практично зводило нанівець ефект від дії ворожого тарана. Перехід до каркасної технології не міг не позначитися і на поліпшенні морехідних якостей судна за рахунок посилення поздовжньої міцності. Кораблі стали менш піддатні до зламу на хвилі в штормову погоду – на відміну від суден античної традиції. Але разом з тим, виграючи в міцності, кораблі, побудовані за каркасною технологією, безумовно, поступалися в швидкості античним суднам, так як масивний набір досить сильно збільшував вагу корпусу [3, с. 130].

Можливо, що шпірон на носі дромона призначався для удару по веслярам, або по самих веслах, ворожих кораблів. Розбиваючи їх, він робив судно противника безпорадним проти «грецького вогню» і абордажних атак. Проте, для того, щоб використовувати подібний прийом, потрібно підійти до ворожого судна на максимально близьку відстань, а це означало, що власне судно постає перед ризиком абордажної атаки ворога, що суперечило візантійській доктрині

ведення морського бою, тому такий прийом використовувався в крайніх випадках [44, с. 189], [58, ст. 103-104], [62, с. 144; 203; 215; 282].

За словами Льва VI і Никифора Урана, на добре оснащеному дромоні повинні були знаходитися воїни-катафракти, тобто повністю захищені бронею. Всі інші члени екіпажу на верхній палубі, починаючи від кентарха (в античному Римі - центуріон) і закінчуючи останнім членом команди, були озброєні як катафракти. Веслярі на верхньому і нижньому ярусах також були воїнами. Однак їх озброєння було більш легким. Ті, хто не був повністю закритий обладунками, включаючи лучників, носили повстані обладунки [29, розділи VII, XIV, LXXIII].

Починаючи з VIII століття в джерелах поряд з назвою «дромон» для військових кораблів починає широко використовуватися термін «хеландій».

Термін «хеландій», ймовірно, пішов зі слова, яке в класичній грецькій мові означало скакового коня. Вважається, що назва «хеландій» майже напевно походить з позначення транспортних суден для перевезення коней. Протягом VIII-IX століття хеландій активно зустрічається в Візантійських джерелах. Але широке використання терміну «хеландій» призвело до того, що він, як і дромон, втратив своє вузькоспеціальне значення і став часто використовуватися в якості позначення будь-якого візантійського військового корабля незалежно від його типу [3, с. 132-133], [23, с. 411-417].

Про використання терміну «хеландій» по відношенню до основного типу візантійського бойового судна повідомляють і арабські джерела. Ат-Табарі зазначає, що в 852-853 рр. Імперський флот в 100 кораблів типу хеландій, кожен з яких мав екіпаж від 50 до 100 чоловік, атакував Дамієтту [66, ст.121].

У творах Костянтина Багрянородного для позначення різних типів візантійських кораблів використовуються обидва терміни (дромон / хеландій), при цьому в трактаті «Про управління імперією» військові кораблі всюди названі хеландій, окрім 51 розділу, де при описі імператорського корабля використаний термін «дромон» [8, розділи VIII; XXIX; XLII; LI].

Памфілами, ймовірно, називалися кораблі типу дромона або хеландій, які спочатку були пов'язані з провінцією Памфілія, базуючись в гаванях біля берегів Малої Азії, а згідно з другою гіпотезою – з ескадрами військового флоту, команди яких могли набиратися з будь-яких народів або з різних екіпажів, що фіксується в словосполученні з двох слів: «всі» і «плем'я» або «народ» (переклад грецькою читається та звучить схоже). Лев VI (886-912 рр.) зазначає, що назва «Памфіл» стосується екіпажу, який набирався для особистого дромона стратигів. Хоча цілком можливо, що це твердження – не більше ніж спроба дати терміну етимологічне пояснення. Втім, ідея створення добірних команд для власних судів командувачами флотами повторюється Никифором Ураном. Можливо, спочатку подібні екіпажі створювалися із знаменитих мардаїтів, поселених в Памфілії імператором Юстиніаном II, які мали репутацію хороших моряків [23, с. 415-417], [29, [а], розділ XLII].

В інвентарі критської експедиції 911-912 рр. повідомляється, що екіпажі Памфілії налічували 130 або 160 осіб, але не уточнюється, скільки з них були веслярами, а скільки моряками і стратіотами. Велика чисельність екіпажів не допускає можливості, що Памфілії були виключно вітрильними судами [3, ст. 334].

Поряд з хеландіями існували і військові судна меншого розміру. Такі судна імператор Лев VI в цілому відносив до дромонів, але більш конкретно він назвав їх галери, або монери. До того ж він стверджує, що такі судна з екіпажем 60 осіб, використовувалися спеціально для розвідувальних цілей [29, [А], розділи X; LXXXI].

Чотири галери, виявлені при розкопках в Єнікапах датовані X-XI ст., мають однакову форму та конструкцію, що засвідчує про централізоване суднобудівництво. Матеріалом для яких послугувала чорна сосна, а довжина суден складала близько 30 м. [2, с. 389].

Лев Мудрий повідомляє, що на галері був тільки один ряд весел, яких могло налічуватися 25 по борту.

На відміну від дромона кочета в галері розташовувалися на аутригері (рамі, далеко винесеною за межі обводів корпусу), що збільшувало довжину і, відповідно, важіль весла. Змінивши веслове озброєння, галера зберегла косе латинське вітрило і шпірон, кількість же щогл (як і на дромоні) у неї варіювалося від однієї до трьох [3. с. 137].

Отже ми розглянули організацію флоту та основні типи військових кораблів Візантії в VII-XII ст. Можна зробити висновки, що основним типом військового судна був дромон, з часом в джерелах зустрічаються й інші назви, як, наприклад, хеландій, памфіли, та галери. Проте попри це, до VII століття Візантія не мала регулярного військового флоту і задовольнялася мобілізацією торгового флоту та тим, що мала кілька військових кораблів у великих портових містах. Першим постійним флотом був Карабісіан. До кінця VII ст. було створено центральне військово-морське командування. Цю структуру очолював стратиг, вона складалася з стратіотів-моряків, що набиралися в усіх приморських округах Імперії. Складався такий флот з легких швидкохідних суден, насамперед це дромон, хеландіон та галера. Спочатку дромони були невеликими суднами з одним рядом весел. Дромони були бл. 32 метрів в довжину і 8 м. в ширину. Але перші спроби створення регулярного флоту Імперії не увінчалися успіхом. Карабісіани виявилися нездатними реалізувати своє головне завдання - ефективна боротьба проти мусульманського флоту. Розпустив єдине командування Карабісіанів – Лев III. Він відразу створив декілька незалежних одне від одного військові структури, які підпорядковувались Константинополю.

Починаючи з VIII ст. внаслідок фемного ладу Візантія обзаводиться флотом, що складався з наступних різних за своїми завданнями, складом, спорядженням, озброєнням і системою командування морських з'єднань:

- 1) центральний імператорський флот, який складався з важких кораблів. Його оснащувала, озброювала і утримувала влада Константинополя; в принципі, він був призначений для організацій далеких морських походів; екіпажі кораблів в цьому флоті набиралися по всій Імперії серед професійних моряків;

2) провінційний флот складався з легких суден; його флотилії розташовувалися в тих регіонах, яким загрожував напад противника; він підпорядковувався владі цих областей і озброювався і підтримувався засобами, що надавалися центральною владою; його моряки набиралися на місцях і в різних пунктах Імперії незалежно від місць, де вони служили; завданням провінційного флоту була охорона берегів; він був флотом оборони;

3) Фемний флот, складався з різних суден (дромон і легкі кораблі), які були забезпечені «грецьким вогнем»; він озброювався і підтримувався провінціями - фемами; моряки фемного флоту набиралися в тих округах, де він розміщувався; Фемний флот відповідав за захист тих областей, які його будували й утримували; це був флот регіонального набору, незалежний у всіх відносинах від імператорського константинопольського флоту.

Проте в X столітті, в результаті зникнення гідної конкуренції на морі, Візантія починає нехтувати своїм флотом, і особливо флотом дромонів, регулярне утримання якого накладало важкий тягар на казну. Візантійська влада вважала за краще тепер обмежуватися оснащенням невеликих провінційних флотилій, чисельність яких значно скорочувалася в порівнянні з попереднім періодом. Константинополь поступово відмовляється від важких кораблів, що складали основу імператорського флоту. А з трьох військово-морських структур, що існували в попередній період, Візантія тепер підтримує на постійній основі тільки провінційний флот з легких кораблів, значення якого було досить скромним. В результаті реформ, проведених за часів правління імператора Костянтина IX Мономаха (1042-1055 рр.), автономний фемний флот зникає. А до кінця XII століття провінційний флот переходить з провінційного управління, в централізоване (імператорське), судна типу дромона були витіснені галерою.

РОЗДІЛ 4. ОЗБРОЄННЯ ТА СПОРЯДЖЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

4.1 Захисне спорядження.

Основним одягом солдатів була туніка з довгими рукавами з козячої вовни, грубої вовни або льону. До кінця VI століття туніки готичного типу були складовою звичайного візантійського військового одягу, вони були довші традиційних римських версій і прикривали коліна. В цей період штани стали звичайним явищем. Зазвичай носили вовняні штани, часто на поясі з підв'язками. Солдатське взуття, кампаг (від латинського *campagus*), були сандалями з високими відкритими носками і товстими ремнями. Високі чорні шкіряні чоботи (*krepides* / *hyopdemata*) поширювались все більш протягом всієї історії імперії, а високопоставлені чиновники віддавали перевагу високим білим шкіряним черевикам. Вовняні або лляні штани, які часто прикрашувались імітуючи сасанідські шовкові версії, забезпечували деякий захист гомілки, і у найбільш озброєних воїнів вони були покриті металевією лускою або кольчугами. Для несприятливих погодних умов солдатам потрібно мати важкий плащ, сагум або гуну, який опускався до колін і був досить просторим, щоб прикрити повністю збройного і броньованого солдата, включаючи його лук. Ці важкі плащі служили для маскуванню солдат – вони часто були сірого кольору і, згідно «Стратегікону» Маврикія, забезпечували додатковий захист від стріл. У тому ж тексті зазначено, що велика кількість піхотинців йшли в бій без броньованого захисту, який був доступним для елітних військ [21, розділ I], [39, с. 193–98].

До середини візантійської епохи кремасмата, стьобана спідниця з підкладкою, яку носили під обладунками, стала звичайним предметом одягу. Вона йшла від талії і майже до колін, потрібна була для захисту ніг вершника під час верхової їзди. Існував ще подібний предмет, кабадіон, який ймовірно був запозиченим у східних сусідів, він був довшим і застібався спереду.

Кабадіон перев'язувався на талії ремнем і мав спідницю з передніми і задніми вставками, які могли захистити ноги вершника, а також спину коня [39, с. 166–70], [64, с. 54–57], [34, с. 42].

У «Стратегіконі» зазначається, що у кавалерії були сідла, товсті сидельні ганчірки та сидельні сумки, яких було достатньо для чотириденного раціону. Сідло, ймовірно, мало високу передню частину з виступаючими задніми опорами для забезпечення стійкості. Кавалерійські війська носили аркан, запозичений у степових народів, які з IV століття все більше впливали на візантійську зброю [21, розділ I].

«Стратегікон» дає можливість оглянути спорядження офіцерів, елітної піхоти і кавалерії кінця VI - початку VII століть: «У них повинні бути кольчуги з капюшоном, що доходять до щиколоток, шоломи з маленькими пір'ям нагорі, луки, відповідні силі кожної людини, запасні тятиви в сидельних сумках; колчан, що містить близько тридцяти або сорока стріл; в перев'язі дрібні напилки і шила; кавалерійські списи аварського типу з шкіряними ремінцями посередині древка і вимпелами; мечі, піхви аварського типу з шерстяною вставкою всередині» [21, розділ I].

Більшість пересічних піхотинців, носили гамбезон (стьобану куртку) з важкого шерстяного фетру, званою торакомахом. Піхота повинна мати добре зшиті накидки з африканської шкіри, які можна носити під час дощу, щоб солдати не були обтяжені мокрим одягом. Оскільки вага кольчуги припадала в основному на плечі, грудна накидка захищала власника від натирання і травм, викликаних кольчугою, а також від колющих ударів мечів і стріл, а також тупої сили від булав і кийків, проти яких захист кольчуги зводився до нуля [21, розділ XII].

Стьобані куртки – кабадіон, були запозичені у перських жупанів. Вони були розщеплені в паху і опускалися до колін, і були найбільш поширеною формою базового захисту в середині віки. Кабадіон був щільно стьобаним одягом з розрізами на рукавах під пахвами, а коли рукава були не потрібні, то застібалися за спину. Міцний, важкий кабадіон служив «нижньою білизною»

для важкоброньованих військ або єдиною формою захисного одягу для звичайних солдатів. Зроблені з грубого шовку, вони забезпечували деякий захист, особливо від стріл [55, с. 121-122].

«Стратегікон» зображує піхотні сили, менш оснащеними, ніж кавалерію, і вказує, що тільки перші два ряди піхоти зазвичай були екіпіровані як важкі піхотинці з повною бронею. Важка піхота ще з IV століття носила кольчужні кіраси. Кольчуга використовувалася окремо або в поєднанні з пластиною, лускою або іншими захисними елементами, і була кращим вибором для захисту ніг і рук через свою гнучкість. Койфи (Coifs), що захищають шию, або закривають все обличчя, подібні до тих, що використовували сасаніди, також були прийняті на озброєння найбільш оснащеними візантійськими військами. Кольчуга найкраще справлялась з ріжучими ударами, наприклад від мечів, але досить легко розсікалась від колючих ударів списа або наконечників стріл [63, с. 32], [64, ст. 37-39].

Для виготовлення кольчуги були потрібні навички, які дозволяли робити її виготовлення ближче до області ювеліра, ніж коваля, оскільки діаметр кільця зазвичай становив близько 12 міліметрів, а найменші кільця мали діаметр 3 міліметри. Збережені приклади демонструють високу ступінь точності і стандартизації. Кільця хорошої якості вимагали обробки молотком, щоб вони були злегка плескаті, що збільшувало їхню твердість, а потім їх заклепування один з одним через певний проміжок часу, щоб сформувати «тканину». Як мінімум, кольчужна кіраса складалася з 12 000 заклепаних у формі кільця і, можливо, треба було близько 1,3 робочого року для виготовлення кольчуги найвищої якості. Виробництво кольчуги, здається, було менш витратним, ніж виробництво кращих пластинчастих кольчуг, ресурси, необхідні для створення першокласного захисту тіла для військ, були досить необхідними, і, отже, доступність броні знижувалася в міру того, як скорочувалися ресурси держави.

Інфраструктура, кваліфікована робоча сила і матеріали, необхідні для оснащення і важкої кавалерії і піхоти, були уразливі для економічних і військових потрясінь. Військові втрати, знос і втрата кваліфікованих

виробників означали негайне і широко відчутне зниження доступності обладунків, особливо в VII-IX ст. Проте кольчуга, схоже, залишалася звичайним явищем протягом всієї історії імперії. Перевага пристосовності кольчуги до спекотної погоди, відносно простої конструкції і адекватного захисту від дротиків та стріл і більш легкого зброї, поширених серед ворогів Візантії, зробили її логічним захистом [55, с. 123].

До VII століття під впливом степових народів, з якими візантіїці мали часті контакти, вони запозичили в кочівників ламелярні обладунки, тобто зроблені зі шкіряних або металевих ламелей (Lamella), зшитих разом. Матеріали і методи виготовлення пластинчастих і лускатих обладунків були дуже схожі. Ламеллярна пластина, як правило, складалась з більших металевих пластин – переважно із заліза, на відміну від бронзи, яку часто використовували в лускатих обладунках в попередній період. Ламелі спочатку пришивали до підкладки, щоб не зрізати кріплення при згинанні тулуба, після прикріплення до підкладки ряди ламелей були з'єднанні один з одним. Ця техніка прикріплення досить великих пластин на товсту шкіряну основу, робила важким захисний одяг. Ламелі, що перекриваються, ефективно подвоювали глибину захисту, а шкіра додавала додатковий захист. Пластинчасті кіраси були досить важкими, часто важили 5-6 кг і забезпечували чудовий захист. Такі обладунки, якщо вони були якісно виготовлені, чудово захищали як від колючого так і ріжучого удару. А з IX століття і далі ламелярні обладунки, мабуть, були найбільш часто використовуваним типом в візантійських арміях [7, розділ IV], [53, с. 108], [64, с. 45-46].

Дизайн шолома зазнав значних змін в період пізньої античності і середньовіччя. На відміну від шоломів галльського типу з похилим захистом шиї, які були вилиті з цільного листа заліза або латуні, з часом тенденція такого виготовлення шоломів знижувалась. Вплинули на це східні і північні сусіди імперії. Використовувалося кілька дизайнів, в тому числі коньковий шолом і каркасний. Також відомі маленькі шоломи у вигляді тюрбетейки типу кассис. Каркасний шолом складався з чотирьох-шести частин, вигнутих в центрі

шолома, де металева смуга з'єднувала пластини разом, часто з виступаючими щокми. Гребінковий шолом складався з двох металевих половинок, з'єднаних по середньої лінії металевим гребенем. Такі шоломи часто були загостреними. Ці зміни відображають адаптацію, засновану на зустрічах з добре озброєними сусідами, чиї технології відповідали або перевищували власні римські, згодом візантійські. Багатошарові шоломи вимагали менше навичок і часу, але все ж забезпечували адекватний захист. До XII століття котлоподібний шолом (kettle hat) став широко використовуватися замість кольчужного каптура. Передня частина шолома була плоскою або мала похилий край і, як правило шолом мав завісу зі шкіри або кольчуги, підвішену до задньої частини шолома для захисту шиї [63, с. 17 ; 27].

Щит був найважливішим елементом захисту тіла солдата. Разом з шоломом він становив основний захист легкоозброєних військ. Щити були опуклими, виготовлені з дерев'яних обшивок і покриті барвистими розфарбованими знаками відмінності. До внутрішньої сторони були прикріплені мотузкові ручки і плечовий ремінь, через який можна було протягнути руку. Щити зазвичай мали ширину 0,75-0,9 метра (2,5-3 фути) і довжину 0,9-1,1 метра (37-43 дюйма), в той час як менші щити, подібні більш пізнім баклерам, використовувалися кінними лучниками. Візантійці виготовляли знайомий краплевидний щит з заокругленим верхом і загостреним низом, який було легше використовувати верхи на коні, оскільки для кінного воїна кінцевий кінець легше лягав на ліву сторону, ніж круглий або овальний. До кінця існування імперії існувала кілька різновидів щитів: римський з заокругленими боками, овальний, круглий, та ін., але найбільш поширеним залишався краплевидний [34, с. 83-84].

4.2 Озброєння.

Протягом всієї історії імперії два основних види збройних сил, піхота і кавалерія, були однаково забезпечені різноманітною зброєю. Особисте

спорядження частково залежало від ролі важкої або легкої піхоти, важкої або легкої кавалерії. Проте була значна схожість в основному спорядженні, причому спис і меч становили стандартну зброю армії. До них додався ряд вторинного і третинного озброєння. Основною зброєю ранньовізантійського солдата був спис довжиною близько 2,5 метрів, який складався з залізного наконечника, дерев'яного древка і торцевого шипа. Держаки копій зазвичай виточувалися на токарному верстаті з кизилу, ясена, ліщини, верби, тополі або інших твердих порід деревини з хорошою міцністю. Наконечники копій були з заглибленнями, зазвичай трикутної форми і досить широкоголовими, з вузьким поперечним перерізом. Наконечники списів, знайдені в Коринфі з раннього середньовіччя, були декількох типів, як правило, довжиною 11-14 сантиметрів і зазвичай квадратні в поперечному перерізі, що звужувались до вузького наконечника для проколювання. Інші були широкими і трикутними, з поступовим звуженням у формі листа. Кавалерійські списи були дещо довшими ніж ті, які використовувалися у піхоті, їхня довжина складала близько 3-4 метрів. До X століття така довжина була звичайною і для піхотних копій, що добре підходить для більш важкоозброєних піших солдат [32, с. 232-234], [57, с. 324], [63, с. 80].

У трактатах середнього періоду описуються війська, які несли важкий спис – менауліон. Ця зброя була близько 3,5 метрів в довжину і мала металевий наконечник довжиною близько 35-45 сантиметрів. Менауліон був побудований з цілісної деревини. У менауліона також був торцевий шип, який служив резервним бойовим знаряддям у разі відламування головного наконечника, але, що ще важливіше, дозволяв вперти зброю в землю, щоб витримати вагу кавалерійської атаки ворога [55, с.134].

У деяких випадках піхота також використовувала довгі списи, але у «Стратегіконі» рекомендував, щоб в лісовій місцевості піхотні підрозділи відмовилися від такої зброї і натомість використовували стандартний піхотний спис. Ці коротші списи, схоже, були засновані на слов'янських прикладах. Коротшими та легшими за вагою списками було легше користуватись в

ближньому бою, особливо в лісах, де простір для бою був обмеженим [21, розділ XII].

Ще до кінця VI століття на зміну старим спатам приходять так званий герульський меч (*spatha Heruliska*), ймовірно названий на честь германських варварських найманих союзників епохи Юстиніана. Хоча точна форма цієї зброї невідома, вона, ймовірно, вписується в більш широке сімейство германських мечів, виявлених в похованнях по всій центральній і південно-східній Європі, які здаються нічим не примітними. Новизна меча герулів, можливо, полягала не в морфологічній відмінності, а в якості його металу. Існує ймовірність того, що леза герулів були викувані з використанням германських технологій, які дозволили отримати леза з високовуглецевої і тонкої сталі, а не традиційної середземноморської залізо обробки [36], [55, с.135].

А знахідка меча з Анатолії вказує на ймовірний аварський або сасанідський вплив на деякі візантійські мечі кінця VI та початку VII століть. Зброя, виявлена в Афродісії в Центральній Малій Азії, має довге (1,8 метра) вузьке двобічне лезо, яке звужується до гострого вістря. Корисність цього довгого меча для кавалерії очевидна, як і його пронизливі характеристики, призначені для переваги над важчою бронею [63, с. 92].

В Імперії існував ще один вид клинкової зброї – шабля, і вже до X століття вона стала звичайним явищем в армії. На одній відомій ілюстрації імператор Никифор II Фока зображений з парамеріоном, тонким довгим клинком, злегка вигнутим вгору до вістря. Ця шабля мала більш широкий захист, ніж пізні античні зразки, описані вище, і добре підходила для рубаючих ударів в кавалерійських військах, наприклад, важкоозброєними вершниками катафрактаріями, які за часів Никифора становили головну наступальну силу армії. Проте, прямі обоюдогострі мечі також продовжували використовуватися, до того ж Никифор наказав своїм катафрактаріям використовувати їх, оскільки шаблі не рідко ломались в гущі битви [14, розділ II].

Одним із широко розповсюджених видів зброї була булава. Не дивно, що вона була поширена в імперських військах, оскільки булава – це просто палиця з симетричним металевим наконечником. Останні часто прикрашались шипами, щоб полегшити руйнування обладунків, кісток і м'яких тканин. Запровадження булави, ймовірно, відбулось завдяки сасанідам, чия кавалерія вміло володіла цією зброєю. У джерелі VII століття згадуються булави, які носив охоронець імператора Моріса. Військові тексти Льва VI, Никифора II і Никифора Урана кінця IX-початку XI століття демонструють, що булава, повністю зроблена з заліза, стала частиною регулярного озброєння як піхоти, так і кавалерії, іноді використовувалася як основна бойова зброя, а іноді замість меча і списа [55, ст.137].

Ще однією зброєю, яка набула популярності, була бойова сокира. Військовий трактат Никифора II свідчить про піхоту, яка використовує сокиру як основну зброю. Візантійська бойова сокира являла собою одноручну піхотну зброю з одним клинком, клинок якого підтримувався клевцем або шипом. Вони використовувались як основна зброя на деяких підрозділах. Фактично армії були сумішшю людей з «найкращою зброєю», які використовували той вид зброї, що найбільш відповідав їхній підготовці, досвіду та статусу. Представлення сокир серед армій X-XI століть може також свідчити про велику кількість скандинавських найманців, які перебували на імперській службі. Вікінги та руси, котрі віддавали перевагу сокирам, були помітними у гвардії варягів. Ці люди були відомі своїм використанням пелекісу (*pelekys*), дворукої, двоголової сокири, якою вони володіли з великим ефектом у битвах навколо Середземноморського світу [14, розділ I].

Дротики були основною зброєю легкої піхоти протягом історії імперії. Можна поділити їх на дві версії, важку версію, яка заміняла старі пілуми, розміром 1,7 метра із 22-сантиметровим наконечником і легша версія була трохи більше 1 метра з 12,5-сантиметровим наконечником (називалася – *vericulum*, *verutum* або *beretta*). У VI та VII століттях, очевидно, існувало кілька типів дротиків, включаючи короткі мавританські. До X століття дротики

перетворилися в більш довгу і легку зброю, яка була більше 2 метрів разом з наконечником [21, розділ XI].

Відомою, але часто недооціненою зброєю, у Візантійській імперії, була праща. Ремінь дешевий у виробництві, так як він складався з простих шкіряних ремінців з центральною кишенею, в який поміщався гладкий камінь або свинцевий снаряд вагою 50-75 грамів. Дальність стрільби у пращника була непоганою, сучасні пращники мають дальність закидання понад 400 метрів, дистанцію, яка може змагатися з дистанцією лучників або навіть перевершувати їх. Тому цікаво, що автор «Стратегікону» рекомендував носити пращі як важкій, так і легкій піхоті, що демонструє щось на зразок загальновійськового підходу, що набирає популярність з кінця VI і початку VII століть [43, с.38-39].

Лук, який використовували ще в VI столітті, був композитним луком з виступаючими вухами і складався з кількох дерев'яних компонентів об'єднаних між собою сухожиллями. Вага натягу такого лука, очевидно, дорівнювала близько 36 кг. У той час як максимальна дальність польоту могла становити 300 метрів, ефективна дальність ураження броньованої цілі була в межах 100 метрів. Цей лук залишався відносно незмінним до кінця імперії. Візантії в значній мірі поклалися на лучників в період експансії середнього періоду – ними володіли легкоозброєні кінні лучники, а також катафрактарії, крім того чверть піхоти зазвичай становили лучники. Таким чином, лук та стріли були найважливішою метальною зброєю і, поряд з мечем і списом, мали вирішальне значення для успіху імперських сил [55, с.138-141], [69, с. 7-10].

Отже, в розділі ми розглянули захисне спорядження та зброю армії Візантійської імперії в VII-XII ст. Можна зробити висновки, що в ранній період свого існування Імперія використовувала зброю та обладунки Римського походження, але з часом під впливом войовничих сусідів Візантія почала переймати від них певні елементи зброї та обладунків. Так, наприклад, одним з основних типів зброї був спис, який використовувався піхотою та кавалерією, був аварського типу. Шабля, яка до X століття стала звичайним явищем в армії

була запозичена в східних сусідів, або ж герульський меч, який також став одним з основних завдяки германським найманцям в армії Візантії. Ще одним прикладом запозичення являються композитний лук та бойова сокира. Окрім вище згаданих в Візантійській армії поширеними були: булава, дротики та праща.

Також під впливом сусідніх народів в Візантії змінювалось і захисне спорядження. Більшість піхотинців, носили гамбезон (стьобану куртку) з важкого шерстяного фетру. Оскільки вага кольчуги припадала в основному на плечі, грудна накидка захищала власника від натирання і травм, викликаних кольчугою, а також від колючих ударів мечів і стріл, а також тупої сили від булави і кийків, проти яких кольчуга була безсила. Кольчуга використовувалася окремо або в поєднанні з пластиною, лускою або іншими захисними елементами, і була кращим вибором для захисту ніг і рук через свою гнучкості. Кольчуга найкраще справлялась з ударами, наприклад, від мечів, але досить легко розсікалась від колючих ударів списа або наконечників стріл.

Ще одним запозичанням були ламелярні обладунки, тобто зроблені зі шкіряних або металевих ламелей (Lamella), зшитих разом. Такі обладунки, якщо вони були якісно виготовлені, чудово захищали як від колючого так і ріжучого удару. А з IX століття і далі ламелярні обладунки, мабуть, були найбільш часто використовуваним типом в візантійських арміях.

Також прослідковується еволюція та запозичення серед різних типів шоломів та щитів. Шоломи стають каркасними, а серед щитів, до кінця існування Візантії, існувало кілька різновидів; римський з заокругленими боками, овальний, круглий, та ін., але найбільш поширеним залишався краплевидний.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження дають підставу зробити наступні висновки: першим завданням нашого дослідження було проаналізувати наявну літературу із зазначеної проблематики. На основі аналізу наявної літератури нами встановлено, що проблематика військової справи Візантії не є новою. Вона активно досліджувалась зарубіжними істориками протягом XX та XXI ст. Історики, які займались даною проблематикою найбільше уваги у своїх роботах приділяють фемному строю, вважаючи його запорукою успіху Візантії в VII-IX ст. Значна увага в дослідженнях приділяється військовому флоту. Проте, дослідники побіжно торкаються теми озброєння та захисного спорядження.

Друге завдання полягало в аналізі основних видів джерел із зазначеної проблематики. Проаналізувавши писемні джерела ми одразу ж розуміємо, що переважна більшість з них дає інформацію щодо шикування, організації, тактики та стратегії армії. Проте вони майже не дають інформації про той чи інший вид зброї, захисного спорядження, різних типів суден, щоб повноцінно дослідити їх еволюцію. Тоді як речових джерел відомо досить мало, а відомі не завжди дають достатньо інформації для дослідження. Проте вони чудово доповнюють одне одного, завдяки писемним джерелам можна висвітлити соціальні та ідеологічні функції того чи іншого об'єкту, тоді коли завдяки речовим джерелам можна детально охарактеризувати його, або ж висвітлити його військові функції.

Наступним завданням було дослідити організацію сухопутної армії, тактику бою на суші та на морі. В ході дослідження виявилось, що в першій половині VII ст. Візантія була змушена кардинально реорганізувати всю імперію. Візантія перейшла до фемного строю. Таким чином завдяки фемній організації Візантія вирішувала кілька проблем одночасно: якщо солдат приймав землю в користування він погоджувався з тим, що його нащадки також будуть служити в армії і працюватимуть в цій фемі, що одночасно знижує

потребу в непопулярному, в той час в Імперії, призові. Завдяки фемам утримання військ було значно дешевшим. Це також дозволяло заселяти завойовані землі. А страстиги цих фем об'єднували одразу цивільну та військову юрисдикцію.

В X - XI ст. на перший план виходять тагми та наймані війська, а фемні війська і самі феми втратили стратегічну важливість, тому з часом феми занепадають. Протягом XI - XII століть військова могутність імперії була досить хиткою. В першій половині XI ст. Візантія була наймогутнішою серед своїх сусідів, але поразка в битві під Манцикертом в 1071 р. змінила це, імперія ослабла, проте повторне посилення відбулось завдяки Олексію I Комніну, який відновив армію та повернув частину втрачених територій. Армія була переважно найманою та централізованою. Проте, після смерті Мануїла I в 1180 р. формування нових гарнізонів, утримання постійно діючої професійної армії та будівництво нових фортифікаційних споруд поступово спустошували скарбницю імперії. Кульмінація військового розпаду імперії була досягнута в 1204 році, коли армія IV хрестового походу розграбували Константинополь.

Що стосується тактик бою на суші та воді, то ще до початку VII століття в візантійській армії починає переважати кавалерія, а піхота відігравала допоміжну роль. Основною побудовою візантійських армій з VII століття і далі була тристороння лінія - ліва, центральна і права – з фланговою гвардією і фланговими частинами на лівому і правому флангах відповідно, а також з другою лінією, третя – резервна лінія. Для боротьби з атаками ворожої кінноти з різних напрямків основним формуванням для бойової лінії піхоти був порожнистий квадрат або прямокутник - точна форма залежала від місцевості – призначена, як захист для візантійської кінноти, якщо їх атака буде відкинута назад. А важка кавалерія формувалася в клин, і її основною функцією було, за підтримки регулярних ланцерів та іншої кавалерії, прорвати бойовий порядок важкої кавалерії чи піхоти ворога, та розбити його формування, після чого допоміжна кавалерія мала б вдарити по флангах розірваних рядків супротивника.

В XI столітті переважала легкоозброєна кіннота для відстеження і переслідування і в кінцевому підсумку нав'язання ворогу битви, а від піхоти вимагалось – контролювати ключові стратегічні точки і табори для притулку. В XII столітті з'явилася армія, тактика якої нічим не відрізнялася від тактики будь-якої іншої багатоетнічної армії найманців-іноземців. На полі бою такі армії зазвичай шикувались у три дивізії – праву, центральну та ліву, з другою лінією флангових підрозділів.

Попередньою фазою морського бою стає перестрілка із різноманітних видів металевих машин. При прибутті до майбутнього місця бою, флот шиковався в бойовий порядок. Стандартним бойовим порядком було шиккування у в одну лінію в вигляді півмісяця. В центрі знаходився флагманський човен, а найбільш боєздатні та міцні дромони знаходились на флангах. При чисельній перевазі використовувались й інші бойові порядки. Абордаж був кульмінацією бою.

Наступним завданням було розглянути корабельну справу, організацію флоту та основні типи військових човнів. Можна зробити висновки, що основним типом військового судна був дромон, з часом в джерелах зустрічаються й інші назви, як, наприклад, хеландій, памфіли, та галери. Проте попри це, до VII століття Візантія не мала регулярного військового флоту і задовольнялася мобілізацією торгового флоту. Першим постійним флотом був Карабісіан. До кінця VII ст. було створено центральне військово-морське командування. Складався такий флот з легких швидкохідних суден, насамперед це дромон, хеландіон та галера. Спочатку дромони були невеликими суднами з одним рядом весел. Дромони були бл. 32 метрів в довжину і 8 м. в ширину. Але перші спроби створення регулярного флоту Імперії не увінчалися успіхом. Розпустив єдине командування Карабісіанів – Лев III.

Починаючи з VIII ст. Візантія обзаводиться флотом, що складався з наступних різних за своїми завданнями, складом, спорядженням, озброєнням і системою командування морських з'єднань:

- 1) центральний імператорський флот (складався переважно з важких суден);
- 2) провінційний флот (складався з легких суден);
- 3) фемний флот (складався з легких і важких суден).

Проте в X столітті з трьох військово-морських структур Візантія тепер підтримує на постійній основі тільки провінційний флот з легких кораблів. В результаті реформ, проведених за часів правління імператора Костянтина IX Мономаха (1042-1055 рр.), автономний фемний флот зникає. А до кінця XII століття провінційний флот переходить з провінційного управління, в централізоване (імператорське), судна типу дромона були витіснені галерою.

Наступним завданням було описати основні види захисного спорядження та озброєння візантіяців. Можна зробити висновки, що велика кількість зброї з часом була запозичена в сусідніх народів. Одним з основних типів зброї був спис (аварського типу), який використовувався піхотою та кавалерією. Шабля, яка до X століття стала звичайним явищем в армії також була запозичена в східних сусідів, або ж герульський меч, який також став одним з основних завдяки германським найманцям в армії Візантії. Ще одним прикладом запозичення являються композитний лук та бойова сокира. Окрім вище згаданих в Візантійській армії поширеними були: булава, дротики та праща.

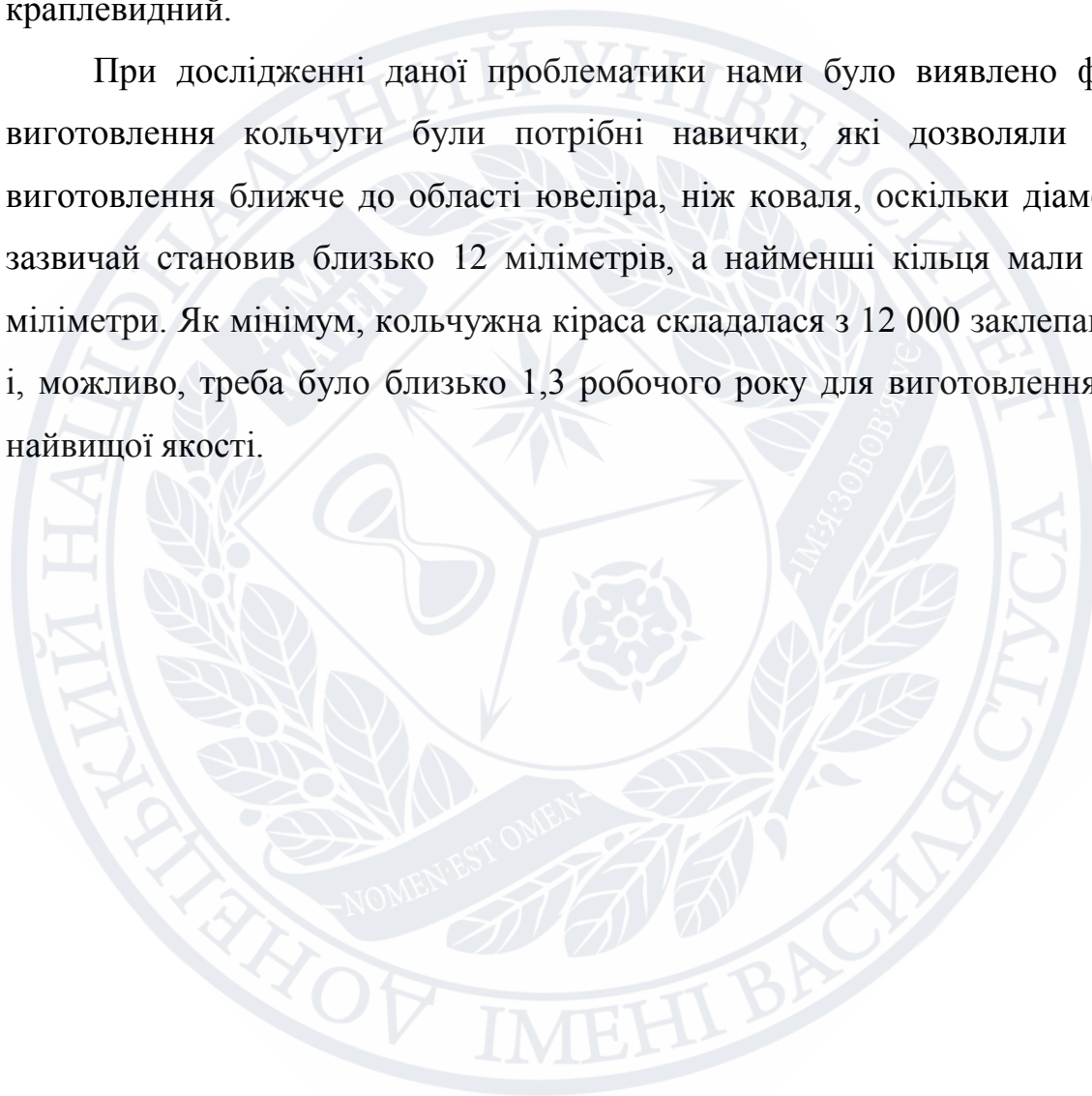
Під впливом сусідніх народів в Візантії змінювалось і захисне спорядження. Більшість піхотинців, носили гамбезон (стьобану куртку) з важкого шерстяного фетру. Грудна накидка захищала власника від натирання і травм, викликаних кольчугою, а також від колючих та тупих ударів. Кольчуга використовувалася окремо або в поєднанні з пластиною, лускою або іншими захисними елементами, і була кращим вибором для захисту ніг і рук через свою гнучкості. Кольчуга найкраще справлялась з ударами, наприклад, від мечів, але досить легко розсікалась від колючих ударів списа або наконечників стріл.

Ще одним запозичанням були ламелярні обладунки. Такі обладунки, якщо вони були якісно виготовлені, чудово захищали як від колючого так і

ріжучого удару. А з IX століття і далі ламелярні обладунки, були найбільш часто використовуваним типом в візантійських арміях.

Також прослідковується еволюція та запозичення серед різних типів шоломів та щитів. Шоломи стають каркасними, а серед щитів, до кінця існування Візантії, існувало кілька різновидів: римський з заокругленими боками, овальний, круглий, та ін., але найбільш поширеним залишався краплевидний.

При дослідженні даної проблематики нами було виявлено факти: для виготовлення кольчуги були потрібні навички, які дозволяли робити її виготовлення ближче до області ювеліра, ніж коваля, оскільки діаметр кільця зазвичай становив близько 12 міліметрів, а найменші кільця мали діаметр 3 міліметри. Як мінімум, кольчужна кіраса складалася з 12 000 заклепаних кілець і, можливо, треба було близько 1,3 робочого року для виготовлення кольчуги найвищої якості.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Аноним. «О военных делах» / пер. Нефёдкин А.К. СПб. : Алетейя, 2014. 266 с.
2. Банников А.В., Морозов М.А. Византийская армия (IV-XII вв.). СПб.: Евразия, 2013. 688 с.
3. Банников А.В., Морозов М.А. История военного флота Рима и Византии (от Юлия Цезаря до завоевания крестоносцами Константинополя). СПб.: Евразия, 2014. 592 с.
4. Браунворт, Л. Забытая Византия, которая спасла Запад / пер. с англ. Мазуриной И. М. : Астрель, 2012. 411 с.
5. Васильев А. А. История Византийской империи в 2 т. / Пер. с англ., вступ. ст., ред., прим. Грушевого А.Г. Т. 1. Время до крестовых походов. СПб. : Алетейя, 1998. 512 с.
6. Васильев А.А. История Византийской империи в 2 т. / Пер. с англ., вступ. ст., ред., прим. Грушевого А.Г. Т. 2. От начала крестовых походов до падения Константинополя. СПб. : Алетейя, 1998. 592 с.
7. Комнина А.А. / пер. с греч. Любарский Я.Н. М. : Наука, 1965. 674 с.
8. Константин Багрянородный. Об управлении империей / пер. Литаврин Г.Г., Новосельцев А. П. М. : Наука, 1989. 496 с.
9. Кучма В. В. Военная организация Византийской империи. СПб. : Алетейя, 2001. 426 с.
10. Лев VI Мудрый. Тактика Льва. / Пер. Кучма В.В. СПб. : Алетейя, 2012. 368 с.
11. Люттвак Э.Н. Стратегия Византийской империи. М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, Университет Дмитрия Пожарского, 2010. 612 с.
12. Моррисон Дж. С., Уильямс Р.Т. Греческие весельные корабли. История мореплавания и кораблестроения в Древней Греции. М., 2014. 548.

13. Монеувасийская хроника. Свод древнейших письменных известий о славянах / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. М. : Восточная литература, 1995. Т. II. С. 328-332.
14. Никифор II Фока. Стратегика. / Пер. Нефёдкин А.К. СПб. : Алетейя, 2005. 288 с.
15. Острогорський Г. Історія Візантії / пер. з нім. Анатолія Онишка. Львів : Літопис, 2002. 608 с.
16. Оксфордское руководство по византистике / пер. с англ. Шве́ц В.В. Вып. 1. Харьков: Майдан, 2014. 516 с.
17. Оксфордское руководство по византистике / пер. с англ. Шве́ц В.В.; пер. и адапт. указателя Домановский А.Н. Вып. 2. Харьков : Майдан, 2015. 604 с.
18. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. / Перевод Чекалова А.А. М. : Наука, 1993. 578 с.
19. Снисаренко А.Б. Эвпатриды удачи. Трагедия античных морей. Л. : Судостроение, 1990. 416 с.
20. Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца IX века. / пер. с греч., Литаврина Г.Г. Изд. 2-е. СПб. : Алетейя, 2003. 711 с.
21. Стратегикон Маврикия / Изд. подг. В.В. Кучма. СПб. : Алетейя, 2004. 256 с.
22. Хроника Симеона Магистра и Логофета / Пер. с греч. Виноградов А.Ю. М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2014. 264 с.
23. Ahrweiler H. Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles. Paris : Presses Universitaires de France, 1966. 503 p.
24. Angold M. The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History. London : Longman, 1984. 334 ст.
25. Angold M. The Byzantine Empire 1025-1204. A political history (2nd edition). London, New York : Longman, 1997. 374 p.

26. Banchich T., Eugene Lane E. The History of Zonaras from Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great, Routledge, 2009. 328 p.
27. Bartusis Mark C. The Late Byzantine Army Arms and Society, 1204-1453. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1992. 464 p.
28. Birkenmeier J.W. The Development of the Komnenian Army, 1081-1180 (History of Warfare). Leiden: Brill, 2002. 263 p.
29. Christides V. Two parallel naval guides of the tenth century: Qudama's document and Leo VI's Naumachica : a study on Byzantine and Moslem naval preparedness. *Graeco-Arabica*. 1982. T.1. PP. 51-103.
30. Constantine Porphyrogenetos. The Book of Ceremonies. / Translators : Anne Moffatt and Maxeme Tall. Byzantina Australiensia, V. 18. Virginia : Australian Association for Byzantine Studies, 2012. 870 p.
31. Dagron Gilbert, Mihăescu H. Le Traité sur la Guérilla (De Velitatione) de l'Empereur Nicéphore Phocas (963-969). Paris : Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1986. 358 p.
32. Davidson G.R., Tibor Horvath. The Avar Invasion of Corinth. *Hesperia*. 1937. № 2. PP. 227-240.
33. Dawson T., Kremasmata, Kabbadion, Klibanion: Some Aspects of Middle Byzantine Military Equipmen Reconsidered. *Byzantine and Modern Greek Studies*. 1998. №22. PP. 38-50.
34. Dawson T. Suntagma Hoplôn: the equipment of regular Byzantine troops, c. 950 – c. 1204. *A Companion to Medieval Arms and Armour*. 2002. PP. 81–90.
35. Dennis G. The Byzantines in Battle. Byzantium at War (9th -12th century) / ed. by K. Tsiknakes. Athens : National Hellenic Research Foundation, 1997. PP. 165-178.
36. Godfrey E., Nieuwkerk van Matthijs. A Germanic Ultrahigh Carbon Steel Punch of the Late Roman-Iron Age. *Journal of Archaeological Science*. 2004. №31. PP.1117-1125.

37. Genesios Joseph, *On the Reigns of the Emperors.* / trans. Kaldellis A. Byzantina Australiensia, 11. Canberra : Australian Association for Byzantine Studies, 1998. 187 p.
38. Georgios Chatzelis, Jonathan Harris. *A Tenth-Century Byzantine Military Manual : The Sylloge Tacticorum* (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies). London and New York : Routledge, 2017. 184 p.
39. Grotokowski P. *Arms and Armour of the Warrior Saints.* Leiden : Brill, 2010. 704 p.
40. Haldon J.F. Approaches to an alternative military history of the period ca. 1025–1071. *The Empire in Crisis. Byzantium in the 11th Century.* Ed. Vassilike Vlyssidou. Athens: Institute for Byzantine Research, 2003. PP. 45–74.
41. Haldon J.F. *Byzantium in the seventh century : the transformation of a culture* (2nd edition). Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 524 p.
42. Haldon J.F. *Byzantine praetorians. An administrative, institutional and social survey of the Opsikion and tagmata c. 580-900.* Bonn : Habelt, 1984. 676 p.
43. Haldon J.F. Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries. *Byzantine and Modern Greek Studies.* Volume 1. 1975. Volume 1. PP. 11-47.
44. Haldon J.F. *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204* (1st edition). London : Routledge, 1999. 400 p.
45. Hans Delbrück / Trans. Walter J., Renfroe Jr. *The Barbarian Invasions : History of the Art of War, Volume II.* University of Nebraska Press, 1990. 506 p.
46. Hugh E. *Warfare in Roman Europe AD 350-425* pp. Oxford : Clarendon Press, 1996. 312 p.
47. John Kinnamos. *Deeds of John and Manuel Comnenus* / trans. by Charles M. Brand, New York : Columbia University Press, 1976. 274 p.
48. John Skylitzes. *A Synopsis Of Byzantine History* / trans. By J. Wortley. New York : Cambridge University Press, 2010. 433 p.
49. Jones A.H.M. *The later Roman Empire, 284-602 a social economic and administrative survey.* Baltimore, Md Johns Hopkins University Press, 1986. 766 p.

50. Kühn H.J. Die Byzantinische Armee Im 10. Und 11. Jahrhundert : Studien Zur Organisation Der Tagmata. Vienna : Verlag Fassbaender, 1991. 318 p.
51. Magdalino P. The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180. Cambridge : CUP., 1993. 557 p.
52. Makrypoulias C.G. The navy in the works of Constantine Porphyrogenitus. *Graeco-Arabica*. 1995. № 6. PP. 152-171.
53. Maria G. Parani, Reconstructing the reality of images : Byzantine material culture and religious iconography : 11th- 15th centuries. Leiden : Brill, 2003. 417 p.
54. McGeer E. Sowing the dragon's teeth : Byzantine warfare in the tenth century. Washington, D.C. : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995. 405 p.
55. Michael Decker, The Byzantine Art of War. Westholme, 2013. 295 p.
56. Miller T.S. and Nesbitt J.S. Peace and War in Byzantium : Essays in Honor of George T. Dennis, S.J. Washington, DC : CUA, 1995. 282 p.
57. Minor M. Markle. The Macedonian Sarrissa, Spear and Related Armor. *American Journal of Archaeology* 81, 1977. № 3. PP. 323-339.
58. Morrison J. The age of the galley. Mediterranean oared vessels since pre-classical times. London : Conway Maritime Press, 1995. 256 p.
59. Morrison J. The Athenian trireme: the history and reconstruction of an ancient Greek warship. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 319 p.
60. Naval battles of Syrianos Magistros. Pryor John H. and Jeffreys, Elizabeth M. The Age of the ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy ca 500-1204. Boston : Brill, 2006. PP. 455-481.
61. O city of Byzantium: Annals of Niketas Choniates, trans. Harry J. Magoulias. Detroit : Wayne State University Press, 1984. 443 p.
62. Pryor John H. and Jeffreys, Elizabeth M. The Age of the ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy ca 500-1204. Boston: Brill, 2006. 754 p.
63. Stephenson I.P. Romano-Byzantine Infantry Equipment. Stroud, Gloucester : Tempus, 2006. 160 p.

64. Taxiarchos Kolias, *Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*. Vienna : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988. 285 p.
65. The Age of the ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy ca 500-1204. Boston : Brill, 2006. 839 p.
66. The History of al-Tabari Vol. 34 : Incipient Decline: The Caliphates of al-Wathiq, al-Mutawakkil, and al-Muntasir A.D. 841-863/A.H. 227-248. SUNY series in Near Eastern Studies, 1989. 282 p.
67. Treadgold W.A *History of the Byzantine State and Society*. Stanford, California : Stanford University Press, 1997. 1044 p.
68. Whittow Mark, *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025*. Basingstoke: Macmillan, 1996. 502 p.
69. Wallace McLeod. The Range of the Ancient Bow. *Phoenix*. 1965. Vol.19. №1. PP. 1-14.